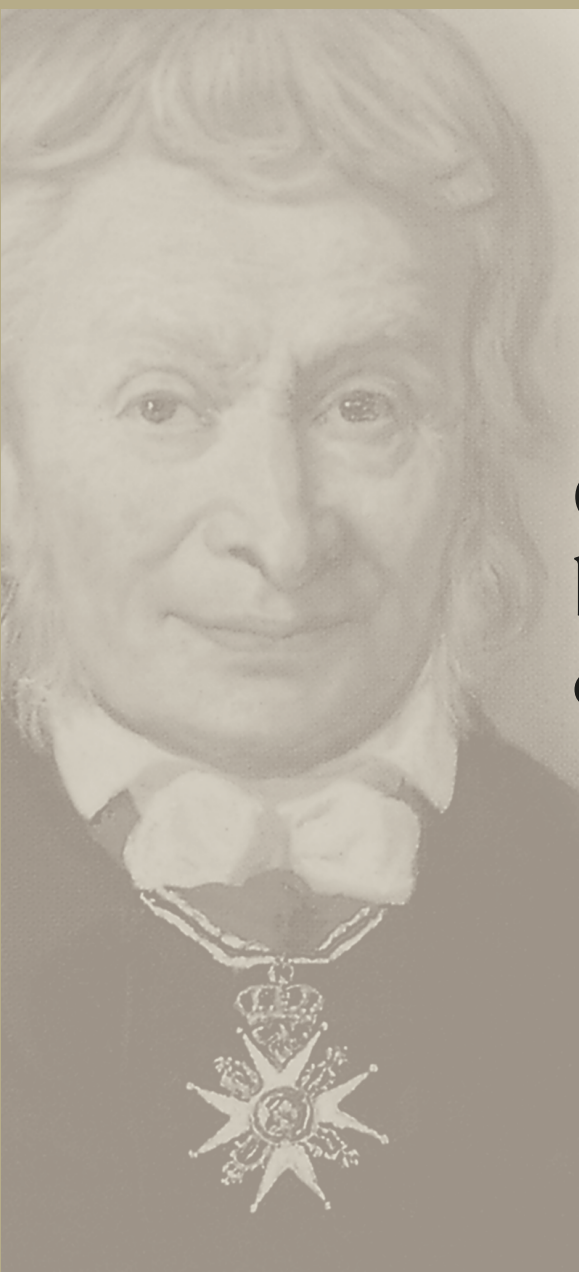

Michael

Publication Series of The Norwegian Medical Society

Christen Smith –
botaniker, økonom
og lege

4/21

Michael Skjelderup

Michael is a publication series named after professor *Michael Skjelderup* (1769-1852), one of the fathers of Norwegian medicine. He was born in Hof, Vestfold in Norway as the son of a priest, and was raised in the Norwegian countryside. Because of severe speech disturbances as a boy he did not get proper schooling, but was at last accepted as an apprentice in an apothecary's dispensary in the city of Fredrikstad at the age of 16. During his youth he tried through hard work and by means of an intensive self-discipline to overcome his handicap, and he really succeeded, except for in stressed situations.

Lacking a student examination, an academic training seemed out of question, in spite of his obvious bright mind. However, in 1789 he was admitted to the new Surgical Academy in Copenhagen, where academic qualifications were not required.

From now on, his career flourished. He passed the surgical examination with the highest grade in 1794, entered positions in Copenhagen hospitals and at the University, where he defended his doctoral thesis in 1803 and was appointed professor in 1805.

The first University in Norway was founded in Christiania (now: Oslo) in 1811. Medical teaching was supposed to commence from the very beginning, and from 1814 the new medical faculty could offer medical training. Michael Skjelderup was appointed its first professor 1813, and started his teaching, mainly in anatomy in the fall of 1814, after a dramatic war time sea voyage from Denmark across the waters of Skagerrak where hostile Swedes fired at his swift sailing vessel.

As a University pioneer, he became active in several medical fields. Among other achievements, he published an authoritative textbook in forensic medicine in 1838. When he resigned in 1849, eighty years old, he had seen all Norwegian trained medical doctors in his lecture room.

Skjelderup was instrumental in building a scientific medical community in Christiania. Together with his University colleague Frederik Holst (1791-1871) he founded the first Norwegian medical journal *Eyr*, named after a Norse medical goddess, in 1826. A reading club of physicians established in 1826 was formalized into an association in 1833, the still existing Det norske medicinske Selskab (The Norwegian Medical Society), which over the decades to come played an important role in the development of the health services and of a national medicine.

Michael is devoted to the memory of the man who first realized the importance of a regular, national medical publication activity in Norway and implemented his ideas in 1826. *Michael* is published by the same association as was founded by Michael Skjelderup and his colleagues – Det norske medicinske Selskab.

The editors

Michael

Publication Series of The Norwegian Medical Society

Vol. 18 / 4 / 2021

Christen Smith – botaniker, økonom og lege

Michael 2021; 18: 407–518

Tidsskriftet *Michael* redigeres etter redaktørplakaten. Alt som publiseres, representerer forfatterens synspunkter. Disse samsvarer ikke nødvendigvis med redaksjonens eller Det norske medisinske Selskaps synspunkter, med mindre dette kommer særskilt til uttrykk.

Tidsskriftet *Michael* er medlem av Committee on Publication Ethics (COPE) – www.publicationethics.org. Tidsskriftet *Michael* følger retningslinjene derfra og fra Vancouvergruppen (International Committee of Medical Journals) – www.icmje.org. Tidsskriftet *Michael* er medlem av Fagpressen (www.fagpressen.no) og Tidsskriftforeningen (www.tidsskriftforeningen.no).

© The Norwegian Medical Society 2021
P.o.box 1152 Sentrum
N-0107 Oslo

ISSN 1893-9651

Design and graphic production: 07 Media – 07.no, Norway, 2021

Innhold

<i>Leder</i> – Christen Smith – lege med professorat i botanikk og statsøkonomi <i>Ole Georg Moseng, Merethe Roos</i>	413
<i>Originalartikkel</i> – Professor Christen Smiths reise til Kongo <i>Charlotte Sletten Bjorå</i>	420
<i>Originalartikkel</i> – Kunnskap for selvstendighet – Christen Smith som forbilde i naturvitenskapelig opplæring <i>Merethe Roos</i>	440
<i>Originalartikkel</i> – Var Christen Smith økonom? <i>Jan Thomas Kobberrød</i>	455
<i>Originalartikkel</i> – Vitenskapelig praksis, opplysningsstrategier og sykdomsforståelse i Christen Smiths samtid <i>Ole Georg Moseng</i>	466
<i>Fra redaktørene</i> – Jeg skylder Asklepios en hane <i>Erlend Hem</i>	482
<i>Bokanmeldelse</i> – Koronakrisens kronikører <i>Michael Bretthauer</i>	483
<i>Bokanmeldelse</i> – Døden i bilder <i>Per E. Børdahl</i>	487

<i>Bokanmeldelse – Hva er døden?</i> <i>Stein A. Evensen</i>	491
<i>Bokanmeldelse – Dødshjelp</i> <i>Berit Bringedal</i>	493
<i>Bokanmeldelse – På liv og død</i> <i>Frøydis Langmark</i>	497
<i>Bokanmeldelse – Forført av teorier</i> <i>Ingrid Jahren Scudder</i>	499
<i>Bokanmeldelse – Ti år før sammenbruddet</i> <i>Christian Grimsgaard</i>	502
<i>Bokanmeldelse – Tre bøker til samfunnsforståelse</i> <i>Øivind Larsen</i>	504
<i>Bokanmeldelse – Interessant om barnløshet</i> <i>Astri Syse</i>	507
<i>Bokanmeldelse – Hvis jeg faller</i> <i>Arvid Heiberg</i>	509
<i>Bokanmeldelse – Mønsterpraksis for godt helsespråk</i> <i>Marita Kristiansen</i>	511
<i>Michael</i> vol. 18, 2021, innhold	514

Christen Smith – lege med professorat i botanikk og statsøkonomi

Michael 2021: 18: 413–9.

*Mangfoldet og tenkemåtene i det akademiske miljøet i Norge for 200 år siden
auspeiles i enkeltpersoners liv og virksomhet. Legen Christen Smith, som endte
med et professorat i «Botanik og statsoeconomiske Videnskaber», er et godt
eksempel.*

Da Christen Smith (1785–1816) døde, var han på vei inn i Afrikas indre, til et sted på kloden der ufattelig store områder var fargelagt med hvitt og på britiske kart, klassifisert som «Unknown Parts». Fra forskningsekspedisjonen han deltok i, kom knapt halvparten av medlemmene tilbake i live. Prosjektet hadde vært en katastrofe og de vitenskapelige resultatene var langt fra forventningene. Christen Smiths akademiske produksjon var heller ikke imponerende. Det dreier seg om noen få titalls sider, foruten de omfattende dagbøkene hans fra den fatale Afrika-ekspedisjonen. Han rakk aldri å tiltre professoratet han var blitt tilbudt i 1814, og hadde akseptert, ved Det Kongelige Frederiks Universitet i Christiania. På tross av medisinstudiet sin, praktiserte Christen Smith knapt som lege, bortsett fra knappe tre år som landfysikus i Jarlsberg amt og som reservelege ved Frederiks hospital i København. Professoratet dreide seg ikke om medisin, men «Botanik og statsoeconomiske Videnskaber, især Landhuusholdningsvidenskabene». Vi får aldri vite om Smith ville ha beskjeftiget seg med økonomi. Gjennom sin korte, men til dels dramatiske akademiske karriere gjorde han det ikke – med ett unntak: et av de få vitenskapelige arbeidene hans omhandlet medisinsplanter og norske bønders utbytte av innsamling av dem. Langt på vei hele hans akademiske liv kretset om botanikk. Den vesentlige vitenskapelige arven etter Christen Smith er trolig de hundrevis av planter fra eksotiske himmelstrøk som i dag ligger i herbarier i London, København og Oslo.

Figur 1. Christen Smith (1785–1816) var utdannet innen medisin, men fikk professorat i botanikk og statsøkonomi. Christen Smiths korte liv speilet mangfoldet og tenkemåtene i en formativ fase for vitenskap.

Hvorfor er Christen Smith korte liv og begrensede virke interessant for et tidsskrift som *Michael*? Fordi han – som utdannet medisinere og med professorat i botanikk og statsøkonomi – speilet mangfoldet og tenkemåtene i det lille akademiske miljøet i Norge i en tidlig og formativ fase for vitenskapelig praksis. Ikke bare ble Smiths liv mer enn begivenhetsrikt mot slutten – nasjonen, staten og verdensdelen han levde i gikk gjennom avgjørende transformasjoner i siste fase av Napoleonskrigene og ved oppløsningen av Danmark-Norge. Like fullt var han et barn av dansketida og eneveldet. Biografi og kontekst spilte sammen, antakelig tydeliggjort mer enn vanlig av de turbulente tidene.

Christen Smith var født i Drammen 1785, som sønn av Anders Smith (1755–1813) og Alhed Stillesen (1765–1834). Både fars og mors familier var velstående, og hadde i generasjonene før Christen ble født tjent gode penger på byens trelasthandel (Smith 1985). Familien Smith hørte også med blant Drammens kulturelle elite. Som barn var Christen Smith del av et nettverk av familier som pleiet jevnlig omgang med hverandre, ikke helt ulikt det man også kunne finne i hovedstaden Københavns salongmiljøer (Sørensen 1998). Som barn fikk Christen Smith privatundervisning hjemme, men det ble tidlig bestemt at han skulle studere, og han ble antatt som student ved Kongsberg latinske skole i 1801 (Munthe 2004: 34). Han ble cand. med. fra Københavns Universitet i 1808, og hadde legepraksis i Jarlsberg og København 1809–1812. Legepraksisen inkluderte også kandidatpraksis ved Kgl. Frederiks Hospital fra 1810, og tjeneste som reservelege samme sted 1811–1812.

Imidlertid var det botanikken som i størst grad viet hans interesse. Det var kanskje ikke så merkelig; i barndommen hadde han vært vitne til morens dyrking og utveksling av planter med venninnene i Drammens bedrestilte familier (Munthe 2004: 25 ff). I København møtte han også den norskfødte botanikkprofessoren Martin Vahl (1749–1804), som vekket hans interesse for botanikk ytterligere. Vahls etterfølger Jens Wilkens Hornemann (1770–1841) ble senere en viktig venn og Smiths følgesvenn på ekspedisjonene han gjorde rundt i Norge.

Naturforskeren

I årene mellom 1808 og 1813 gjorde Smith en rekke reiser rundt i Norge, noen ganger med hest og karjol, andre ganger til fots. Under disse reisene gjorde han en rekke botaniske oppdagelser. Sammen med den danske botanikeren Joakim Frederik Schouw (1789–1852) foretok han en rekke reiser rundt i Norge; I 1810 besteg han Gaustatoppen (og er regnet som førstebestiger der sammen med geologen Jens Esmark (1763–1839), dro over Hardangervidda til Bergen, og tilbake til Drammen via Jostedalen og Filefjell. Året etter stod den østlige Jotunheimen for tur, og på samme reise tok han turen til Lesja og videre til Romsdalen, gjennom Trollheimen til Kvikne og Røros, før han returnerte til Drammen via Rondane.

Under turene gjorde Smith et vesentlig naturforskningsarbeid. Han samlet og klassifiserte planter, gjorde meteorologiske undersøkelser, målte høyden på fjelltopper han så og observerte isbreer. Alt ble behørig notert i reisedagbøker, og Smiths reiseberetninger er dermed en vesentlig kilde til den rådende naturoppfatningen tidlig på 1800-tallet.

Den faglige nysgjerrigheten var ikke begrenset til Norge. I 1814 reiste Smith til London. Her traff han blant andre den tyske geologen og geografen Leopold von Buch (1777–1853), som han reiste sammen med til Kanariøyene og Madeira. Her gjorde han innsamlinger av ca. 600 forskjellige arter, og mange av disse var tidligere ubeskrevet. Smith sendte også en rekke frø og planter hjem til Norge.

Etter returen til London fra Kanariøyene ble Smith anmodet om å delta som botaniker og geolog på en ekspedisjon via Kapp Verde-øyene til Kongo. Også under denne reisen gjorde han viktige botaniske notater. Ekspedisjonen til Kongo skulle imidlertid bli Smiths siste. I likhet med mange av sine reisefeller ble han rammet av sykdom, muligens malaria, og han døde i september 1816, snaut 31 år gammel. Dermed rakk han ikke å tiltre professoratet han hadde blitt innsatt i ved det relativt nyåpnede Kgl. Frederiks universitet i Christiania to år tidligere.

Til tross for sitt korte liv, har Christen Smith utvilsomt spilt en viktig rolle på flere områder. Det er mange tråder som kan tvinnes sammen rundt fortolkningen av Christen Smith og hans samtid.

En av dem kan knyttes til legevitenskapens utvikling. Vi vet lite om hans teoretiske bakgrunn som lege, men det kan være sannsynlig at han hentet inspirasjon fra «brownianismen» og dens holistiske oppfatning av sykdom. (Schiøtz 2017: 45–46). Den skotske legen John Brown (1753–1788), som utga *Elementa Medicinae* i 1780, hadde hatt stor innflytelse på den tysk-språklige delen av Europa. Men Smith var uten tvil også opplært i forståelsesmåter som blant annet ble utviklet av den såkalte «Paris-skolen» innen medisin, der leger som Marie François Xavier Bichat (1771–1802) og René Laënnec (1781–1826) klassifiserte kroppens vev og sykdommer etter prinsipper som var sammenlignbare med de Carl von Linné (1707–1778) tok i bruk i sine systemer for taksonomi (Schiøtz 2017: 48–54, Snowden 2019: 180–183). Sykehuset representerte kjernen i den tidlige overgangen fra legekunst til medisinsk vitenskap.

Slik sett var det nære sammenhenger mellom medisinernes og botanikernes tenkemåter. Den moderne utviklingen av begge disiplinene var fundamentalt knyttet til taksonomi og nosologi. Ved Frederiks hospital i København var skillelinjene da også flytende. Klassifisering av medisinplanter og eksperimenter med legende urter var en selvfølgelig del av praksis. Etter at Smith i 1811 hadde fått noen glass nypeekstrakt av botanikeren Niels Hofmand Bang (1776–1855) og prøvd remediene ut på sykehuset, måtte han rapportere: «... men endnu har jeg ingen tilstrækkelige Resultater over deres Nytte at kunde meddele ...» (Munthe 2004: 106).

En tredje vesentlig linje kan knyttes til kameralismen, det opplyste eneveldets system av økonomiske tenkemåter, som dreier seg om kontroll og utnyttning av ressurser. Essensen i kameralistisk ressursforvaltning ble forklart enkelt og elegant av Ludvig Stoud Platou (1778–1833), sekretær i *Selskapet for Norges Vel*, i 1810: «... ved efter muligste Evne selv at forædle Moderlandets, vort Norges, mangehaande naturlige Rigdomme og runde Gaver ...» (Bjerke 2008: 5). Det var Norges Vel som finansierte Christen Smith reise i Norges fjellheim i 1811 for å samle medisinplanter – og det var selskapet som dikterte formålet med botaniseringen. En sentral del av vitenskapelig virksomhet ble forstått som et verktøy for statens makt og velstand. Krig, blokade og krisetid var en akutt og selvfølgelig bakgrunn for at lokale og nasjonale landhusholdningsselskaper intensiverte virksomheten rundt 1810. Slik sett var koblingen mellom naturvitenskaper og økonomi naturlig og formålstjenlig.

Medisin, botanikk og økonomi

I artiklene som trykkes i denne utgaven av *Michael* vil vi se eksempler på det rike virket som Christen Smith utførte, og hvordan Smith kan ses inn mot den tiden han var en del av.

Vi innleder med Charlotte Sletten Bjorås artikkel «Professor Christen Smiths reise til Kongo» representerer en botanikers gjennomgang av den siste og skjebnesvangre reisen til Afrikas indre (Bjorå 2021). Den britiske ekspedisjonen Smith var en del av, hadde som mål å finne elven Kongos kilder. Kartlegging av natur, dyr og planter i et for europeere for en stor del ukjent kontinent var også vesentlig. Ekspedisjonen kommer først til Kanariøyene, der en rekke planter blir samlet inn. Ved hovedmålet, Kongo, er forholdene både strabasiose og farlige. Nær halvparten av ekspedisjonens medlemmer døde av sykdommer de pådro seg. Like fullt var noen av resultatene imponerende: over 620 forskjellige arter, hvorav om lag en tredjedel var ukjente for vitenskapen. Christen Smith kan fortjene å bli titulert som Norges første økolog.

Merethe Roos' tekst «Kunnskap for selvstendighet. Christen Smith som forbilde i naturvitenskapelig opplæring» drøfter Smiths liv og virke inn mot en utdanningshistorisk bakgrunn (Roos 2021). Utgangspunktet for Roos' bidrag er Martin Richard Flors (1772–1820) innbydelsesskrift til eksamen ved Christiania Katedralskole. Flor var Smiths lærer ved katedralskolen, og innbydelsesskriftet tjente som en høytidelig invitasjon til å overvære eksamen ved en høyere skole. I artikkelen viser Roos blant annet hvordan Smiths innsamling av planter blir regnet som eksemplarisk i en tid der systematisk opplæring i naturlære nettopp hadde blitt innført i den lærde skolen. Smith inntar dermed en helt sentral rolle i et opplysningsprosjekt med et klart mål: å vise at Norge kunne klare seg alene, uten å være i union med Danmark.

Jan Thomas Kobberrød reiser kritiske innvendinger til hvor vidt Christen Smith var økonom i sin artikkel «Var Christen Smith økonom?» (Kobberrød 2021). I denne teksten argumenterer Kobberrød for at til tross for at Smith ble ansatt som professor i botanikk og statsøkonomi, er det liten grunn til å omtale han som økonom. Kildene viser at hans interesse lå i botanikken, og om han hadde tiltrådt stillingen som professor, ville han trolig ha fått ansvar for botanikken og den botaniske hagen. Med denne artikkelen inntar Kobberrød et standpunkt som er diametralt motsatt fra Preben Munthe, Christen Smiths biograf (Munthe 2004).

Ole Georg Moseng behandler noen vesentlige politiske og vitenskapelige forutsetninger i «Vitenskapelig praksis, opplysningsstrategier og sykdomsforståelse i Christen Smiths samtid» (Moseng 2021). Det dreier seg om tre

Figur 3. Christen Smith og hans kolleger skydde ingen anstrengelser for å kartlegge Norges flora og andre naturrikdommer. Sammen med geologen Jens Esmark (1763–1839) regnes han som førstebestiger av Gaustatoppen i 1810. Anders Beer Wilses ikoniske fotografi er fra 1880-tallet.

hovedfelt. Christen Smiths virksomhet innenfor tre tilsynelatende vidt forskjellige vitenskapelige disipliner forstås som det vanlige ved begynnelsen av 1800-tallet. En viktig sammenheng er at akademikere i større grad enn nå forholdt seg instrumentelt til vitenskapelig arbeid. Forestillinger om kunnskapens nytteverdi sto sterkt innenfor rammene av det seine eneveldets kameralistiske tenkemåter. Det tredje feltet er sykdomsforståelse. For Smith var planters medisinske virkninger viktig. De kunne bidra til å balansere kroppsvæskene, og innsamling kunne også gi inntekter. Slik samles alle hans tre fagfelt: medisin, botanikk og økonomi.

Litteratur

1. Bjerke E. *Uavhengighet gjennom vitenskap: Naturhistorie som økonomisk og politisk redskap i opplysningstidens Danmark og Norge*. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2008.
2. Bjorå CS. Professor Christen Smiths reise til Kongo. *Michael* 2021; 18: 420–39.
3. Kobberrød JT. Var Christen Smith økonom? *Michael* 2021; 18: 455–65.
4. Moseng OG. Vitenskapelig praksis, opplysningsstrategier og sykdomsforståelse i Christen Smiths samtid. *Michael* 2021; 18: 466–81.
5. Munthe P. *Christen Smith. Botaniker og økonom*. Oslo: Aschehoug, 2004.
6. Roos M. Kunnskap for selvstendighet – Christen Smith som forbilde i naturvitenskapelig opplæring. *Michael* 2021; 18: 440–54.
7. Schiøtz A. *Viljen til liv*. Oslo: Samlaget, 2017.
8. Smith A. mfl.. *Christen Smith 17.10.1785 – 22.9.1816. Et 200 års minne*. Drammen, 1985. <https://www.nb.no/items/0bea774d5d29a7c0c12e66ac9a78bf82?page=0> (1.11.2021)
9. Snowden FM. *Epidemics and Society*. New Haven and London: Yale University Press 2019.
10. Sørensen AS. *Nordisk salonkultur en studie i nordiske skønånder og salommiljøer 1780–1850*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1998.

Ole Georg Moseng
om@usn.no
Universitetet i Sørøst-Norge
Postboks 235, 3603 Kongsberg

Ole Georg Moseng er professor i historie ved Universitetet i Sørøst-Norge.

Merethe Roos
merethe.roos@usn.no
Universitetet i Sørøst-Norge
Postboks 235, 3603 Kongsberg

Merethe Roos er professor i historie ved Universitetet i Sørøst-Norge.

Professor Christen Smiths reise til Kongo

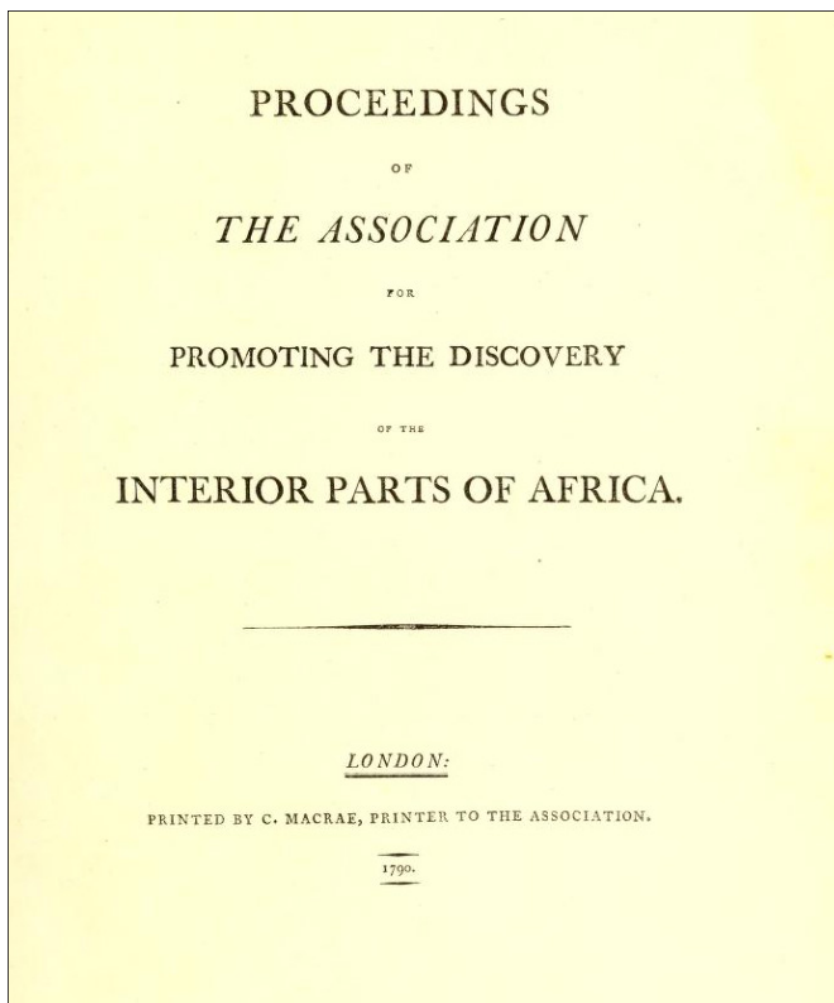
Michael 2021; 18: 420–39.

Christen Smith tok medisinsk embetseksamen i København i 1808, men det var botanikk som var hans store lidenskap. Han ble utnevnt til Norges første professor i botanikk i 1814 og fikk i oppdrag å bygge opp botanisk hage på Tøyen i Oslo. Før han tiltrådte fikk han lov til å gjøre noen utenlandsreiser der han samlet inn frø og planter til etableringen av botanisk hage.

Da han kom tilbake fra en tur til Kanariøyene overtalte sir Joseph Bank ham til å bli med på reisen til Kongo som ekspedisjonens botaniker. Ekspedisjonens hovedoppdrag var å finne ut om Kongo- og Nigerelven var forbundet, men i tillegg skulle ekspedisjonens vitenskapelige medlemmer samle inn stein, dyr og planter, samt gjøre målinger av temperaturer, elvens løp og dybde.

Det ble en spennende, men strabasjøs ferd, det var lite som gikk etter planen. På vei oppover kongoelven gikk de etter hvert tom for mat og mange fikk feber. Etter å ha reist 450 km inn i landet måtte de med tungt hjerte gjøre vendereis. De kom seg tilbake til elvemunningen, og der døde Smith bare 30 år gammel. Materialet han samlet var unikt, og alle hans planter og notater ble bragt tilbake til London hvor rundt en tredjedel beskrives som nye arter for vitenskapen.

At det var en ung drammenser som skulle bli håndplukket til å lete etter forbindelsen mellom Kongoelven og Nigerelven var det få som kunne forutse. Men den unge lege og botaniker Christen Smith (1785–1816) hadde alt i ung alder flere strabasjøre feltreiser bak seg. Og hvem vet, kanskje tenkte den store sir Joseph Banks (1743–1820) at det å overleve lange ekspedisjoner i den norske fjellheimen var den beste kvalifikasjon for å kjempe seg frem i Kongos jungel? Det var utvilsomt en bedre grunntrening enn å

Figur 1. Fremside av Proceedings of the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa, utgitt i 1790. Dette initiativet markerer starten på «Oppdagelsestiden for Afrika».

spasere rundt i Londons parker. Som sjøfartsnasjon var ikke Kongo¹ ukjent for Danmark-Norge, men kunnskapen var i stor grad begrenset til kysten, der hentet skipene krydder og andre råvarer, og her drev vi slavehandel. Hvordan innlandet var utformet, visste man lite om.

1 Kongeriket Kongo ble grunnlagt ved at en rekke mindre høvdingdømmer både sør og nord for elven var underlagt en felles konge (mani), med sentralisert makt fra 1300-tallet. Det eksisterte som uavhengig stat fram til 1857. Kongeriket hadde tyngdepunkt sør for Kongoelva, med en utstrekning som på 1400-tallet omfattet store deler av det nåværende Nord-Angola, DR Kongo og Republikken Kongo.

Som senter for et verdensomspennende imperium, med talløse ekspedisjoner rundt alle verdenshav, så England på det som sin oppgave å kartlegge også det ukjente Afrika. Den 9. juni 1788 ble «*Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa*» grunnlagt av en liten gruppe velbemidlede menn, ledet an av sir Joseph Banks (figur 1). Dette skulle bli starten på «Oppdagelsestiden for Afrika».

Man kan jo spørre seg hva som var utslagsgivende for dette initiativet akkurat da, Europas manglende kunnskap om Afrikas indre geografi var jo ikke akkurat noe nytt (figur 2). Hvorfor startet ikke denne utforskningen lenge før? Æren for dette tillegges av mange Carl von Linné (1707–78), den legendariske svenske botaniker, som for alvor tok inn over seg at verden hadde mer å by på enn det Skandinavia kunne fremvise, hva biodiversitet angikk. Han startet med å sende sine beste studenter rundt omkring i verden på vitenskapelige oppdagelsesreiser (1).

En av grunnene til at foreningen ble stiftet var å skaffe privat finansiering av ekspedisjoner til Afrikas indre. De velsituerte medlemmer av foreningen ble oppfordret til å donere fem Guinea² per år for å finansiere ekspedisjoner fra England til Afrika (2). Mange av foreningens medlemmer var påvirket av opplysningstidens ideer, men foruten kunnskap om geografi og natur var det også kommersielle motiv, og deres forhåpninger om å finne store gullgruver var ikke beskjedne (3). Flere av medlemmene jobbet politisk for å avskaffe slavehandelen, men det var ikke et offisielt mål for foreningen, som også hadde medlemmer som var tilhengere av slik handel.

De første ekspedisjonene foreningen sendte ut var enkle og billige enmanns-ekspedisjoner, fordi de mente at fattigdom var en bedre beskyttelse enn rikdom for oppdagelsesreisende til Afrika (4). Med dette mente de at sjansen for ødeleggende overfall var større for ekspedisjoner som hadde med seg stor rikdom i form av våpen, stoffer og perler. Men ingen av enmanns-ekspedisjonene var særlig vellykkede. Så snudde lykken med den unge legen Mungo Park (1771–1806) som i mai 1795 dro fra Portsmouth, England, med briggen *Endeavour* som skulle til Gambia for å hente elfenben og bivoks. Han utforsket øvre delen av Nigerelven og i sin berømte bok fra 1799 «*Travels in the Interior Districts of Africa*» (5) hevdet han at elven Niger rant sammen med Kongoelven. Mungo Park brakte ikke bare ny kunnskap om Nigerelven, men også dramatiske skildringer om hvordan det var for en europeisk oppdagelsesreisende å ferdes på de vest-afrikanske elver. Det var ikke en seilas på roser.

2 Guinea er en britisk mynt preget mellom 1663 og 1814 som inneholdt ca en kvart unse (ca 8 gram) gull. Navnet kommer fra Guinea i Vest-Afrika, som var kilden til mye av gullet.

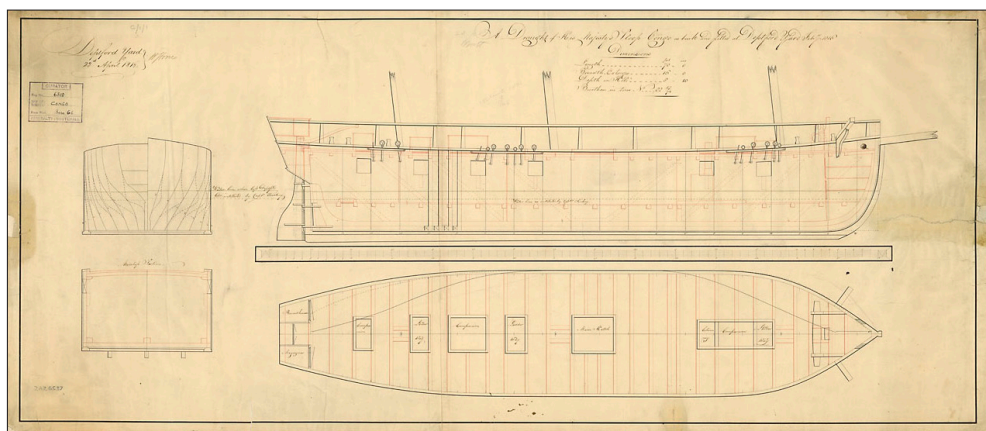
Figur 2. Kart over Afrika fra 1813 som viser datidens kunnskapsstatus om Afrikas geografi.

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=14690571> (4.10.2021)

Englands krig mot Napoleon satte en midlertidig stopp for å sende ut interkontinentale ekspedisjoner. Da krigen var over, var tiden gunstig for å sende ut ekspedisjonsskip. Den britiske marinen hadde flere skip og offiserer enn de trengte i fredstid. Lord Bathurst (1762–1834) i Forsvars- og kolonidepartementet foreslo i juni 1815 at marinen skulle ta på seg oppdraget å utforske Kongoelven, og om denne kom fra Niger. Dette fikk han støtte for, ikke minst av sir Joseph Banks som var leder av Royal Society, og det ble gitt grønt lys for å planlegge ekspedisjonen.

Forberedelser

Den første utfordringen var å finne riktig fartøy. Det måtte kunne seile fra England til Kongos kyst, men også klare å seile på Kongoelven. Et tradisjonelt seilskip var ikke ideelt, marinens skipsingeniører mente at svaret var et dampskip. Det ble vedtatt, og i januar 1816 ble den britiske marinens første

Figur 3. Skisse av HMS Congo, britisk marines første dampskip, som skulle bygges om til seilbåt før det kunne seile til Kongoelven. «National Maritime Museum, Greenwich, London» CC--NC-SA-3.0 license

dampskip sjøsatt (figur 3). Det fikk navnet «Congo», men levde dessverre ikke opp til forventningene. Det var for stort og tungt, og gikk altfor langsomt. Man fant ut at mannskapene ville bruke alt for mye tid på å hugge trær for å holde dampen oppe, og konkluderte med at det ville være mindre slitsomt å ro. Dampmaskinen ble revet ut og «Congo» ble bygget om til seilskip. Selv uten den store dampmaskinen var det ikke plass til alle ekspedisjonens deltagere, så for å få plass til alt utstyr og alle besetningsmedlemmer måtte de i tillegg hyre transportskipet «Dorothy».

Da marinedepartementet søkte etter en leder for ekspedisjonen, var det den irske kapteinen James Hingston Tuckey (1776–1816) som ble valgt. Han hadde tidligere erfaring fra en forskningsekspedisjon til Australia (4). Kaptein Tuckey skulle hyre sjøfolk og offiserer, mens sir Joseph Banks var ansvarlig for å finne vitenskapsmenn. I listen over ekspedisjonsmedlemmer understrekes det at alle er med på frivillig basis. I tillegg til kapteinen bestod besetningen av:

- Løytnant John Hawkey
- Mr. Lewis Fitzmaurice, *Styrmann og landmåler*
- Mr. Robert Hodder, *Båtsmann*
- Mr. Robert Beecraft, *Båtsmann*
- Mr. John Eyre, *Stuert*
- Mr. James McKerrow, *Skipslege*
- 8 Underoffiserer
- 4 tømmermenn

2 smeder
 14 erfarne sjømenn
 1 marinesersjant
 1 marinekorporal
 12 kadetter
 Benjamin Benjamin, Fra Kongo
 Somme Simmons, Fra Kongo
Vitenskapsmenn:
 Mr. Professor Smith, *Botaniker*
 Mr. Cranch, *Samler av Naturhistoriske objekter*
 Mr. Tudor, *Komparativ Anatom*
 Mr. Galwey, *frivillig*
 Mr. Lockhart, *fra hans majestet Kongens botaniske hage i Kew*

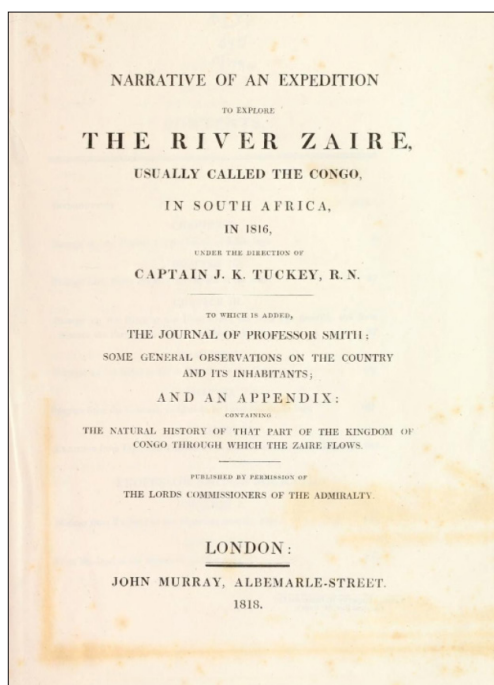
Sjøfolkene gikk ombord 16. februar 1816, og den 22. samme måned fulgte den vitenskapelige besetning. På første siden i Christen Smiths dagbok (6) skrev han:

«Folk, der vare næsten Ganske fremmede for mig, bød mig her Farvel med Taarer i Øinene og med Miner, der syntes at røbe deres Tvivl om nogensinde mere at see mig igjen.»

Kast loss

Ekspedisjonen startet med motvind. Da de lettet anker fra Sheerness hvor «Congo» lå fortøyd, ble de møtt av sterk vind, og det ble vanskelig å runde Dover. Nesten en halv måned etter første forsøk, kom de seg ut i åpent hav og kunne sette kursen sørover. Nå kunne det vitenskapelige arbeidet starte for alvor. Med på veien hadde de fått en grundig instruks fra «*Commissioner for executing the Office of Lord High Admiral of the United Kingdom of Great Britain and Ireland, &c.*» om hva som var forventet av de vitenskapelige ekspedisjonsmedlemmer (7). Det beskrives i detalj hvordan frø skal samles og oppbevares, at trær ved behov skal hugges ned for å få tak i fruktene og ikke minst vektlegges det at nitidige dagbøker skal skrives, i minst tre kopier, hvorav en hele tiden skal bæres på kroppen (figur 4).

Christen Smith hadde tidligere vært på Kanariøyene og så frem til å fullføre noen observasjoner som manglet fra hans forrige ekspedisjon, så han var svært skuffet da ekspedisjonen ikke hadde tid til å stoppe før de kom til Kapp Verde. Men da de kastet anker ved Praia på øya Santiago 9. april, var han svært klar for å utforske øya (8). Den første ettermiddagen ble brukt til rekognosering i nærområdet. Mot kvelden skulle de bli hentet av en robåt og bli fraktet tilbake til skuta, men ingen kom og plukket dem

Figur 4. Rapporten fra Kongoekspedisjonen, som inneholder kaptein Tuckey og professor Smiths dagbøker, ble utgitt to år etter dens tragiske avslutning. Christen Smiths dagbok var oversatt fra norsk til engelsk av Dr. Rydberg som var tjenestemann ved den norske legasjon i London.

opp. De ventet litt, men fremdeles var det ingen som kom, og Christen Smith og assistenten hans, David Lockhart (1786–1845), måtte finne husvære på øya. Dagen etter fikk de høre at mannskapet hadde kantret med robåten og nær druknet, dette hadde gjort at de helt glemte å hente Smith og assistenten hans. Smith tok det ikke så alvorlig, han var mest opptatt av å ikke miste tid til å utforske øya. Neste dag stod de grytidlig opp og sammen med Lockhart og en lokal guide satte de kursen mot Pico da Antonia, de høyeste delene av øya. I sin dagbok (5) beretter Christen Smith begeistret om alle de spennende plantene han fant. Noen har han sett før på Kanariøyene, andre er nye og ukjente. Han noterte også ned hva slags jordbruk som ble drevet, hva slags geologi de så, de målte temperaturer i kilder og høyden på fjell. Dette må ha vært tidkrevende, men Smith noterer i sin dagbok at forsinkelsen skyldtes hans medreisendes tretthet!

Før avreise fra London hadde ekspedisjonen mottatt svært detaljerte ordre om hva de skulle undersøke. De skulle først og fremst kartlegge Kongoelvens løp. Men det var ikke få ønsker London hadde til ekspedisjonens medlemmer. Alt av natur, vær og klima, elvens dybde samt om menneskene som bodde der. De fikk ferdigtrykte ark med engelske ord, som de skulle sette inn tilsvarende ord på de lokale språk. London ville også vite om styresett og om det var en konge, hadde han uinnskrenket makt?

Smith hadde selv spurt Joseph Banks om hva han burde vektlegge på ekspedisjonen, men Banks var så imponert over Christen Smith og hans tidligere ekspedisjoner at han svarte: «Det vet de best selv. Deres fremragende innsikt i vitenskapen gjør det unødvendig å gi en instruks» (4). Dette hadde nok Banks helt rett i, i dagboken til Smith er det vanskelig å overse hans utålmodighet for å få gå i land og samle ved hver eneste anledning.

Kongo

Endelig nærmet de seg målet for ekspedisjonen, nesten fem måneder etter at de forlot England nådde de munningen av Kongoelven den 6. juli, mange uker etter den opprinnelige planen. Det var uheldig, for nå ville de ha kortere tid før de ville møte regntiden med alle de komplikasjonene det medførte. Det var ingenting som skulle bli enkelt for ekspedisjonen. Selv om elven ved munningen var bred (ca 24 km) og Christen Smith skrev i sin dagbok (6) at den rant sakte, var nok det et synsbedrag, for de fikk store problemer med å komme seg oppover i elveløpet. Det gikk greit med «Congo», men transportskipet «Dorothy» var nesten umulig å manøvrere. Etter en uke ga de opp og kaptein Tuckey avgjorde at han skulle seile «Congo» innover elven, mens styrmannen og stuerten skulle forsøke å få «Dorothy» med et stykke, ellers måtte den bare bli igjen.

Christen Smith og de andre vitenskapelige besetningsmedlemmene hadde utnyttet tiden godt, for de var klar over at dette kunne bli den eneste tiden de kunne utforske kysten på. Christen Smith skrev i sin dagbok (6):

«10 juli. Enhver som havde tid, fikk Tillatelse til at deltage deri [fisketur], paa Vilkaar, at komme tilbage med Fitzmaurice til Frokosttid. Jeg fandt denne Tid altfor indskrænket, og erholdt tilladelse til at forblive i Land indtil Middag, under den betingelse, at jeg vilde utsætte mig for at blive afskaaret fra Skibet, i tilfælde at det paa den Tid vilde blive umuligt at komme om bord, hvilken betingelse jeg med Begjærlighed samtykket i.

15. Juli. Jeg havde den hele Dag igjennem nok at bestille med at lægge Planter i papir og havde liden Tid til at undersøke dem. Jeg har allerede faaet tre eller fire nye slægter, og jeg troer, at de to Trediedele af alle Planter vi have samlet rimeligviis ville befindes at være nye Arter.

16. juli: Flodsiden lovede os en stor Samling af Planter, da Vegetationen er så yppig, at der blot er enkelte Steder, hvor landing kan gaae for sig.»

Gjennom hele hans dagbok får vi små drypp av hans store begeistring over plantene, naturen, hvor fantastisk det er å våkne til lyder av fugl og aper og sovne til gresshoppenes aftenmusikk. Han skildret også daglige frustrasjoner over hvor vanskelig det var å komme seg oppover elven, og komme seg i land der han ville samle planter. Samtidig er disse utfordringene noe han har regnet med. De sosiale forpliktelsene derimot, viste han mye mindre

tålmodighet med. Et sted i dagboken skrev han om et besøk på skipet: *«I det hele vare vi meget glade over at være blevne af med dem, da de gjorde en forskrekkelig Støi»*

Det høres muligens trivielt ut å presse planter. Og faren for å bli delt i to av en flodhest er klart større når man samler inn planter, enn når man presser dem. Likevel er ikke det å presse planter noen enkel øvelse i når man befinner seg i en regnskog, og til alt overmål på en elv i en regnskog. Ikke overraskende ønsker man å gjøre plantene flate i en presse, slik at de enklere kan oppbevares. Men det som er like viktig er at plantene tørkes. Da er det noen ekstra utfordringer når man presser mange planter hardt sammen, de begynner fort å råtne. Og råtner de, er alle strabasiose innsamlinger til ingen nytte. Mang en plantepresse og feltstasjon har brent ned i desperate forsøk på å få en plantepresse tørr. Og jo mer som er samlet inn, jo mer arbeid og vedlikehold av plantepressen trengs. Det var godt for Christen Smith at han hadde med assistenten Lockhart til å hjelpe seg, for dette er tidkrevende arbeid. Lockhart var gartner som kom fra Royal Botanical Gardens i Kew utenfor London, som var verdens største botaniske hage. Han var svært dyktig og var til stor hjelp for Smith under hele ekspedisjonen.

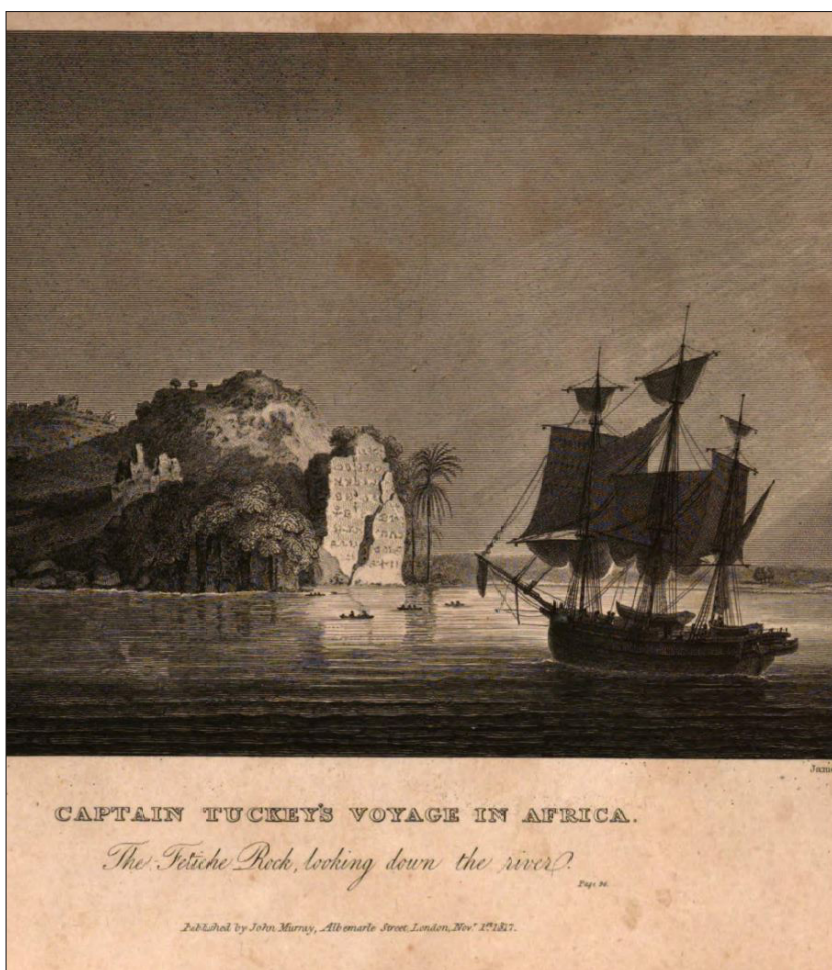
En farlig ferd

På grunnlag av tidligere ekspedisjoner var det bestemt at de skulle ankre opp ved «Tall trees». «Dorothy» kom seg til slutt dit, og ankret opp, mens «Congo» fortsatte oppover elven (figur 5). Det gikk smått, skipet var stort og tungt og elveløpet var trangt. Etter et par dager med stamping mistet kaptein Tuckey tålmodigheten og ville fortsette i kano-katamaranene de hadde fått bygget. Her var det ikke mye plass, men tilstrekkelig for at alle vitenskapelige besetningsmedlemmer kunne bli med. Transportskipets livbåt og jolle seilte også med, fylt av forsyninger.

«25. juli. De Infødte ønskede os velkomne. En Vandsnog av omtrent fire Fods længde ble fangen i Kaptainenens kahyt. Den maa have svømmet om bord om Natten.»

Slangebarket førte til stor ståhei, de lokale guidene mente at slangen var en dødelig giftslange og kapteinen var opprørt, mens Christen Smith tok det hele med stoisk ro. Dette er et av mange eksempler på at Smith ikke kan ha vært en lettskremt type, han skildrer stadig hvor ugjennomtrengelig vegetasjonen er og at han må vasse ut i elva for å få tak i plantene. I neste setning ergrer han seg over at han ikke fikk skutt flodhesten eller at krokodillen var den største han hadde sett så langt.

Et viktig mål var å komme til landsbyen Embomma, dagens Boma, som ligger rundt syv mil fra Tall Trees. Her skulle kaptein Tuckey besøke kongen

Figur 5. «Congo» ved Fetishe Rock, illustrasjon fra Kongoekspedisjonens rapport.

for å be om tillatelse til å ta seg inn i hans land. Kapteinen, de vitenskape-
lige medlemmer samt fire marinesoldater ble hentet til audiens. På veien til
Kongen passerte de fire hodeskaller hengende i et tre. De hadde tilhørt
ledere av andre etniske grupper som var nedkjempet i siste kamp. For ekspe-
disjonsmedlemmene fremstod det hele som en spesiell affære, og Christen
Smith skrev: Kongen var «*klædt som om han skulle gaae til maskerade, i
Underbuxer, en Silkekeappe, og Saffians støvler, med en stor Hue på Hovudet,
der ligner Grenaderhuer, besat med blomster...*»

Kongen hadde store problemer med å forstå at de ikke var kommet hverken for å handle slaver eller krige. De fikk likevel til slutt tillatelse til å fortsette ferden, da kongen var blitt overbevist om at hensikten med turen ikke var å avskaffe den innbringende slavehandelen. Under oppholdet i Embomma benyttet Christen Smith enhver anledning til å undersøke de omkringliggende områder sammen med kaptein Tuckey eller assistenten Lockhart. Han skildret mest planter og natur, men avsnittet under viser at han heller ikke var spesielt selvhøytidelig;

«En av Captainens folk var bleven sendt ud for at hente en Koe, som var lovet ham af Kongen. Da jeg hjalp til at fange denne halvville Dyr, blev min Fod inviklet i Touget [tauet], som var bundt fast til Koen, og hvormed denne løb bort. Jeg bles saaledes paa engang sat i en uheldig Forfatning, og det vilde være blevet verre, hvis Touget ikke var gaaet i Stykker. Jeg blev ført til Kongens Huus, næsten uden Samling, men under de heftigste Smerter, Derefter blev jeg bragt om bord i en Slags Bærestol. Jeg maatte holde mig i Kahytten indtil den følgende dags Eftermiddag, da jeg, ved en Andens hjælp blev istand til at hinke i Land og samle saadanne Planter, som jeg maatte have overseet paa mine forrige Vandringer.»

En stygt forstuert fot er altså ingen grunn for å ta en pause fra å finne nye planter! Offiserene hadde klart å komme seg helt til Embomma med «Congo», men da de kom til Tchinsala og nesten kjørte seg fast i mudderet, besluttet kaptein Tuckey at nå var det slutt. Nå måtte også «Congo» ankres opp, og det gjorde de ved øya Kinyangala. Stueren og skipslegen fikk ansvaret for henne, mens Tuckey, de fire vitenskapsmennene, Mr. Galwey, løyntnant Hawkey og et par marinesoldater fortsatt ferden oppover elven i lettåtene. I begynnelsen går turen lettere for elven er nå samlet til et løp uten mange øyer. Christen Smith estimerer at elveløpet her er omtrent like bred som Drammenselva ved broen, og sammenligner naturen et annet sted med Skottland.

Neste mål for ekspedisjonen er landsbyen Nokki, her må de på samme vis som i Embomma oppsøke den lokale kongen for å assistanse på turen videre. I Nokki er det mye mindre europeisk innflytelse enn i Embomma, og Smith skrev i sin dagbok at møtet med kongen var preget av «*mere Værdighed, men også mere vilde Sæder*». Denne kongen trodde på Tuckey når han fortalte at de verken skulle krige eller drive handel, og han lovet dem å sende et par mann som skulle hjelpe dem videre. Dagen etter kom de to mennene kongen hadde lovet, men de stod ikke til forventningene. Den ene visste ingenting om veien, så han ble sendt tilbake. Tuckey fant en slave som nylig var fanget lengre inn i landet, han hadde et ferskt skuddsår i nakken og han skulle selges på markedet lengre nede i elveløpet. Etter å ha snakket litt med fangen mente Tuckey at han kom fra området de skulle inn i. Tuckey kjøpte slaven og kappet av ham tauene han var bundet av.

Den frikjøpte slaven ble guide på ferden videre. Å slippe slaven fri var en sterk opplevelse for marineoffiserene som kuttet over tauene.

De fortsatte videre på elven, men det ble tøffere og tøffere, elven ble smalere og strømmen sterkere, og plutselig oppstod det strømvirvler. De mistet en av båtene i en slik virvel, og de innså at de måtte fortsette til fots. Tuckey tok med seg vitenskapsmennene, tolker og bærere, til sammen 20 mann. De satte kursen mot det sagnomsuste vannfallet Yellalla som skulle være fire dagsmarsjen unna. Ifølge lokal tro var fossen besatt av onde ånder og den som hadde sett Yallalla, skulle aldri få se den igjen. Forventningene var enorme og skuffelsen kanskje like stor: *«Men hvor bleve vi ikke skuffede i vor Forventning, da vi blot fandt en Ringe Vandsamling med et ubetydeligt fald af nogle faa hundrede Alen»*. Men Smith blir ikke satt ut av den store skuffelsen, han glemmer ikke sitt oppdrag og forsetter: *«Klipperne paa begge sider af Floden vare meget steile. Glimmerskiferern er smaat bølgende og har en mængde Aarer av Kvarts of tæt Feltspat.»* Alltid observerende, han vet det forventes at han skal notere ned alle detaljer om elveløp og naturen. Heller ikke Tuckey var imponert over Yallalla, og bemerker at Dr. Smith var kjent med slike stryk fra Norge og nevner Glomma. Glomma er unektelig en flott elv, men ikke spesielt kjent for spektakulære fossefall.

Christen Smith hadde på sine tidligere ekspedisjoner i den norske fjellheimen og på Kanariøyene vist at han var sprek og eksepsjonelt utholdende (8), så også på denne ferden. Han har et lite hjertesukk i dagboken: *«Ulykkeligviis synes de Fleste af vort Reiseselskab at være Mennesker, der ere ganske uskikkede til en lang March»*. Etter hvert får ekspedisjonen kjenne virkningene av det tropiske miljøet og alt hva det fører med seg, Tudor får kraftige feberanfall og må sendes tilbake til «Congo» sammen med flere andre.

Den vanskeligste delen av reisen stod foran dem, de skulle følge elven innover i landet, men terrenget var krevende og mennene var slitne, og i tillegg var flere syke. Om ikke det var nok, hadde ekspedisjonen store problemer med å få med seg bærere og veivisere videre. De lokale skremte bort ekspedisjonens medhjelpere ved å fortelle at det lå kannibaler og ventet på dem lengre opp i elven. I tillegg var de for alvor i ferd med å gå tom for proviant. Kaptein Tuckey fikk høre fra kjentmannen at et stykke lengre frem var det igjen mulig å seile på elven, men da han skulle kjøpe kanoer i neste landsby fikk han kontrabeskjed, det ikke var mulig å seile på elven enda, det lå to store stryk lenger oppe. Dette ville Tuckey sjekke ut selv og gikk en sonderingstur som ble mye lengre enn forespeilet. Strykene var verre enn de hadde trodd og Tuckey innså at de ville ikke klare å få med seg hele ekspedisjonen gjennom et så krevende terreng. Han måtte sende halvparten av ekspedisjonen tilbake til «Congo», mens de andre satte kursen mot Bamba

Yanzy som lå tre dagsmarsjer unna, derifra skulle det være mulig å seile videre.

Sykdom og død

Det var ingenting som nå gikk enkelt for ekspedisjonen, stadig flere ble syke og det var tungt å ta seg frem. Bærerne stakk stadig av og de måtte bruke mye tid på å få dem tilbake eller skaffe nye. Gavebeholdningen var nesten tom, noe som gjorde det vanskeligere å forhandle. De kunne i perioder seile på elven, men også det var en utfordring, for bærerne hadde liten ro-erfaring og hadde vanskelig for å få god fremdrift. Tuckey hadde ikke lenger overskudd til å skrive detaljert i dagboken, men han notere ned stikkord og laget skisser over elvas løp, dybde og strømforhold. Selv om de fysiske og praktiske utfordringene må ha vært altoverskyggende lot de seg likevel begeistre av den mektige naturen de tar seg igjennom, Tuckey noterte at naturen er vakker, til og med enda vakrere enn strendene langs Themsen.

De kom til nye stryk hvor de ikke kunne seile. Bærene nektet å løfte kanoene, så det måtte europeerne gjøre selv. Uheldigvis mistet de taket i den ene og den knuste mot en fjellside, slik mistet de også geværer, alt kokeutstyret, Tuckeys sverd og mange paraplyer. Et uhell kommer sjelden alene, kaptein Tuckey kom til å søle litt palmevin på foten til veiviseren, det viste seg å være den verste fornærmelsen man kunne gjøre mot et annet menneske, så veiviseren ble rasende og sendte bort alle bærene. Så var det nok en runde med forhandlinger hvor Tuckey forsikret om at det var et uhell. Det tok sin tid å blidgjøre veiviseren, og han var ikke fornøyd før Tuckey måtte ned i de slunkne gavesekken og gi ham en håndfull perler. Da de etter lange forhandlinger igjen var blitt vel forent, ville ekspedisjonen videre, men nå nektet bærene å gå videre før de hadde fått en pause til dagen etter.

Vendereis

Christen Smith var utålmodig og han, løytnant Hawkey og kaptein Tuckey gikk opp til toppen av et lite fjell for å få utsikt over elva videre. Det de så var lovende, en stilleløpende elv uten stryk og hindringer. Christen Smith var opprømt over den fantastiske naturen og alt de nye plantelivet. Datoen var 9. september og regntiden var på vei. Tuckey innså at tiden var blitt for kort til å fortsette og han besluttet etter store kvaler at ekspedisjonen måtte gjøre vendereis. De hadde nådd 450 km inn i landet. Dette var en enorm skuffelse for Christen Smith, assistenten Lockhart fortalte at Smith «*var bleven saa henrykt ved Landes bedre Utseende og ved den majestætiske med*

skjønne Situasjoner omgivne Flod, som nu uhindret kunde befares, at det var med yderste Vanskelighet han kunde formaaes til at vende om.»

I sin dagbok skildret Christen Smith de praktiske utfordringer ekspedisjonen møter, men han skrev lite om mangel på mat og han klaget aldri. Derimot var gleden over naturen alltid like sterk, fra en av de siste dagene han skrev i dagboken sto det om elven «*Den er her særdeles skøn, og vilde, hvis høylene vare skogbegroede, blive en anden Randsfiord.*»

Christen Smith skrev dagbok helt til de måtte gjøre vendereis. Etter det var nok overskuddet borte, de måtte bære sine febersyke venner og tilbakereisen var særdeles strabasios. Fire dager etter at de startet på returen ble også Christen Smith rammet av feber. Kaptein Tuckey skrev i sin dagbok (9);

«14 september. Om kvelden ble jeg underrettet om at Galwey var død. Da jeg selv er meget svak, ville jeg komme av sted før solen ble for sterk. Jeg startet derfor sammen med Dr. Smith og etterlot Hawkwy sammen med bærerene....Fire av dem som bar de syke, stakk av og tok med seg en kasse brennevin, en kasse kjøtt og litt salt. Fryktelig marsj, verre enn Napoleons tilbaketog til Moskva. Kom til Cooloo kl 5. Gjestfrie folk. Fikk en geit, fugl og egg. Alle hjalp oss. De brakte gress til våre madrasser, vann og ved. –sov godt om natten. Det regnet kraftig, men teltet holdt tett.

15. september. Dr Smith veldig syk; Dawson bedre. ... Fant ingen kanoer, ventet til kl to, da fikk jeg vite at Chenoo av Bibbi hadde forbudt sine menn å gi oss kanoer fordi en offiser fra «Congo» skulle ha behandlet en av kanomennene dårlig. Da visste jeg at forhandlinger ville ta hele neste dag, og siden Dr. Smith, Dawson, og Butler, var veldig syke, kunne en times utsettelse for å nå skipet være livstruende for dem, så jeg bare tok med meg en kano og en veiviser.

16. september. I dagslys fikk jeg ikke tak i kanomenn, jeg dro med egne menn og vi ankom «Congo» kl 3 P.M. Forferdelige forhold om bord: kister over alt.»

Dagen etter sendte Kaptein Tuckey alle de syke ned til forsyningsskipet «Dorothy» i mindre båter. Så leide han 15 lokale menn for å hjelpe til med å seile «Congo» ned elven. Der var det et helt annet syn som møtte dem;

«18. september Ankom transporten [Dorothy]; alle om bord ved god helse; dekket overfylt av geiter, fugler, duer, gresskar, kokebananer, flasker med palmevin; kort sagt den største overflod.»

For en kontrast det må ha vært å komme til denne overfloden, etter uker med lite proviant, men for mange av ekspedisjonens medlemmer er det likevel for sent. Tudor (–1816), Cranch (1785–1816) og Galwey (–1816) er alt døde.

18. september skrev kaptein Tuckeys sine siste ord i dagboken:

«Flocks of flamingoes going to the south denote the approach of the rains.»

22. september sluttet hjertet til Christen Smith å slå. Han hadde gjennomført den farefulle ferden til Kongos indre, lengre enn noen annen europeisk ekspedisjon hadde klart før. Han hadde samlet planter ingen vitenskapsmenn hadde sett før ham, han hadde ført nitidig notater i sin dagbok, og berget den gjennom stryk og fossefall. Han klarte sågar den strabasiøse turen tilbake til Tall Trees. Der ble han liggende i feberdøs, totalt utslitt, og det var der hans legeme ble senket i elven. Han ble bare 30 år.

To uker etter døde kaptein Tuckey, og den eneste av vitenskapsmennene som overlevet ekspedisjonen var Christen Smiths assistent David Lockhart. Han sørget for å få med seg Christen Smiths dagbok, notater og planter tilbake til England. Han ankom i juni 1817 og brakte alt materialet til sir Joseph Bank's residens i Soho Square.

Etterspill

Da nyhetene om ekspedisjonens tragiske utgang nådde London, var sjokket stort. Tuckey-ekspedisjonen var sett på som den best utrustede ekspedisjon som noensinne som var sendt ut fra London. Hele 21 av besetningen på totalt 56 mann omkom på ferden. Den menneskelige kostnaden hadde vært enorm. Dens ulykkelige utgang var sterkt medvirkende til at britiske myndigheter så på koloniseringen av Kongo med dyp skepsis i mange år senere (10).

Man vet ikke sikkert hva de døde av, men spekulasjonene var mange. Ekspedisjonens lege Mr. McKerrow (-1827) rapporterte at de fleste døde av voldsom og tilbakevendende feber, mens andre ikke viste noen tegn på sykdom, men segnet om av ekstrem utmattelse. Av de 21 som døde var 18 av dem med på ferden innover i landet eller stasjonert på «Congo», og alt dette i løpet av et tidsrom på mindre enn tre måneder. I «Narrative of an expedition to explore the river Zaire» (9) finner vi skipslegens forklaring på dette:

«Mr. Mc Kerrow seems to think, however, that fatigue and exposure to the sun, together with considerable atmospheric vicissitudes, were the principal exiting causes of the disease which attacked the marching party and probably those also left in the lower part of the river.»

Det er vel tvilsomt om «atmosfærisk omskiftelighet» fremdeles regnes som utløsende årsak til tropefeber i dagens medisin, og ei heller er behandlingsformene de samme som for 200 år siden. Om datidens behandling bemerket skipslegen «*With regard to the treatment, I shall here only observe, that the bleeding was particularly unsuccessful*» (9).

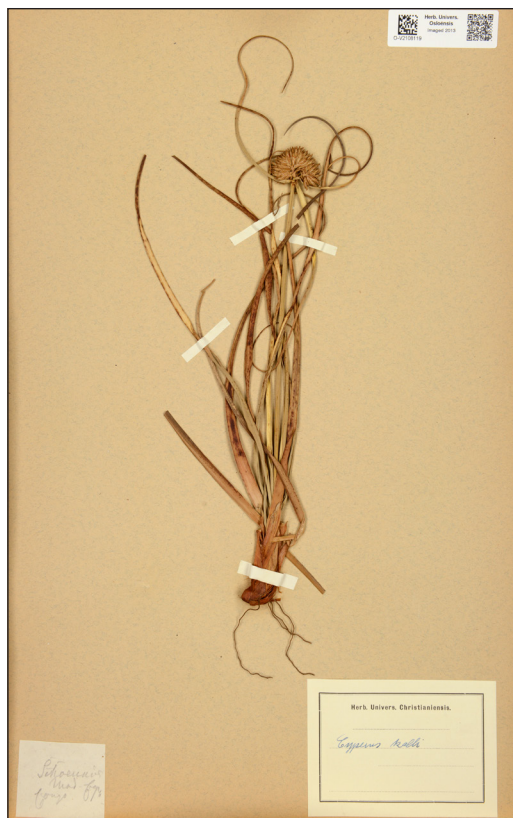
Ekspedisjonen hadde, som tidligere nevnt, fått med seg mange sider med instruksjoner, som også inkluderte helseråd. Vannet skulle kokes, for

det kunne inneholde farlige partikler, skjorbuk kunne behandles med forskjellige planter og de som fikk feber skulle få kinabark og portvin. Kinabark er bark fra planteslekten *Chinchona*, den inneholder kinin, og var en viktig medisin mot malaria. Dette nevnes ikke videre av skipslegen McKerrow, men han mener at de generelle symptomene ligner på gulfeber fra Vestindia. Kaptein Tuckey skriver i et privat brev fra Yellala at klimaet er så godt og nettene så behagelige at de nyter sine netter under åpen himmel. Det var vel ikke helt etter instruksen om at man aldri skulle overnatte på dekket, og kan ha gitt større rom for insektoverførte sykdommer.

Hvordan var så det vitenskapelige utbyttet? Hovedspørsmålet om hvorvidt Kongo- og Nigerelven hang sammen, hadde de ikke funnet svaret på. Men om elveløpet og naturen rundt frembrakte de ny og nøyaktig kunnskap. Fitzmaurice hadde gjort nøyaktige landmålinger og tegnet kart som var svært presise. Når det gjaldt samlinger som ble bragt tilbake var kvaliteten av ulik karakter. Steinsamlingen var ikke stor og geologen som undersøkte den fant ikke noe som utmerket seg. Zoologen Mr. Cranch hadde samlet inn mye materiale, men disse var ikke godt oppbevart på turen tilbake, så svært mye var ødelagt. En stor kasse med sjødyr lagt på sprit var forsvunnet, fugleskinn var spist av insekter. Mr. Cranch hadde fått med tre levende løveunger, men de døde etter bare tre dager. Plantene til Smith som var tatt vare på av Lockhart på returen, var utvilsomt den største vitenskapelige suksessen. Hadde det ikke vært for Lockharts utrettelige innsats, og store kunnskaper både på ferden på kongoelven, men også på returen til England, hadde neppe plantesamlingen vært så godt bevart. Lockhart overlevet turen, men helsen ble aldri den samme igjen, med stadig tilbakevendende feber. To år etter han returnerte til England ble han utpekt til leder av Botanisk hage i Trinidad og ble der til sin død i 1845.

Arven etter Christen Smith

Om Christen Smiths liv ble alt for kort, etterlater han seg likevel en stor botanisk arv. Han oppdaget og samlet mange nye arter for vitenskapen, men det var ikke så mange han selv rakk å publisere. I løpet av kongoreisen samlet han inn 620 forskjellige arter hvorav om lag en tredjedel var ukjente for vitenskapen. En særdeles imponerende innsats. Basert på Christen Smiths innsamlede materiale har forskere beskrevet hundrevis av arter, den siste over 140 år etter Smiths død (14). Hoveddelen av Smiths innsamlinger fra Kongo-ekspedisjonen ligger i dag i Natural History Museum i London, men deler ligger også i herbariene i København og Oslo (figur 6). Dette materialet er stadig i bruk, i de første hundre år etter Smiths død ble innsamlingene hovedsakelig brukt som grunnlag for å beskrive nye arter og for

Figur 6. Denne planten i skjermstivaksslekten er en av innsamlingene Christen Smith gjorde på Kongoekspedisjonen. Den er oppbevart i herbariet i Oslo

å få grunnleggende kunnskap om Kongos Flora. I den senere tid er Smiths innsamlinger og observasjoner brukt til å se på hvordan endringer i temperatur har påvirket planters utbredelse. Planter som Christen Smith samlet på fjellet Teide for over 200 år siden, finner man i dag flere hundre meter høyere opp.

Men det er viktig å huske at Christen Smith gjorde mye mer enn å etterlate seg mange viktige plantefunn fra inn- og utland. På sine ekspedisjoner i den norske fjellheimen, forsøkte han å forklare sammenhengen mellom plantenes utbredelse med forholdene de vokste under, så han fortjener også å bli titulert som Norges første økolog.

For å holde styr på alle verdens planter, må man ha et visst system, så det er ganske mange krav som må oppfylles før en planteart kan regnes som «godkjent». Siden Linnés *Species plantarum* fra 1753 (11) må alle planter gis et binomial navn som følger latinsk grammatikk. Et annet viktig krav er at navnet må være unikt, det må også forfatternavnet (altså den som beskriver planten) som står etter plantenavnet. Både nye plante- og forfat-

XVII. CHRISTIANA. — Gen. nov. Brown. cong. p. 9.

Cal. 5-lobus. Petala 5. Stamina indefinita. Carpella capsularia 5, 1-sperma, basi tantum connexa. — Genus vix notum, certè Tiliaceum, ex cl. Brown, affine Ventenatiæ.

1. C. AFRICANA. — in Africâ ad Congo flumen. Descr. nondum edita, — nomen dedi ex cl. et infortunato detectore Christiano Smith.

Figur 7. Protologen hvor De Candolle publiserer planteslekten *Christiana* i Lindefamilien for å hedre Christen Smiths minne.

ternavn er utgitt i bokform siden 1893 (12), etter hvert ble disse samlet i en database; «International Plant Names Index» (13). Hvis man slår opp i denne databasen ser vi at Christen Smiths standardiserte forfatternavn er C. Sm. Ifølge databasen har han publisert til sammen åtte nye arter, alle gitt ut i 1819 av det Kongelige vitenskapelige Akademi i Berlin. I samme database finner vi 42 artsnavn hvor Christen Smidt også står som forfatter, men da på formen «C.Sm. ex Link», som viser at botanikeren Friedrich Link har publisert arten formelt, men han har satt Christen Smith som forfatter fordi han mener at Smith er den moralske forfatteren, han var bare så uheldig å dø før han formelt rakk å publisere selv.

Det er mange botanikere som har latt seg imponere av Christen Smiths innsats, og en måte å vise det på er å oppkalle arter etter ham. En slik oppkalling ses på som en stor ære og en hedersbetegnelse. Det er ingen annen norsk botaniker som har fått så mange plantenavn oppkalt etter seg som Christen Smith (14). Man kan oppkalle enkeltarter eller en hel slekt etter en person, som nevnt må navnet være unikt. Og det er jo litt av en utfordring i dette tilfellet siden «Smith» er et svært vanlig navn, som siden 1700 tallet har vært i brukt i mange varianter for planteslektsnavn: «Smithia, Smithiella, Smithantha, Smithidendron, og Smithorchis (14). Disse slektene er oppkalt etter andre «Smith» enn vår Christen, og derfor kan ikke de brukes. Da den store sveitsiske botaniker De Candolle (1778–1841) oppkalte en planteslekt i Lindefamilien etter Christen Smith, valgte han derfor å bruke fornavnet, så slekten ble kalt *Christiana* (15). Artens fulle navn ble da *Christiana africana* DC. (figur 7). I protologen, altså en arts originalbeskrivelse, skrev De Candolle etter at han hadde beskrevet slektens kjennetegn: «—nomen dedi ex cl. et infortunato detectore Christiano Smith.» Oversatt fra latin betyr dette noe sånt som at navnet er dedisert plantens uheldige oppdager Christen Smith. Riktignok har ikke De Candolle fått fornavnet helt korrekt, men denne vakre planteslekten i Lindefamilien (figur 8) vil uansett for alltid bære og ære Christen Smiths navn.

Figur 8. *Christiana africana* som ble oppkalt etter Christen Smith på grunnlag av hans innsamlinger på kongoeksedisjonen. Foto: Bart Würsten; copyright: Botanic Garden Meise, Belgia.

Litteratur

1. Fraas AM. *Henry Beaufoy MP and the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa*. Boston: Boston College, 2004.
2. Frank TK. *The Race for Timbuktu: In Search of Africa's City of Gold*, New York: Harper-Collins, 2006.
3. *Proceedings of the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa*. London: C. Macrae, 1790.
4. Munthe P. *Christen Smith botaniker og økonom*. Oslo: Aschehoug, 2004
5. Park, M. *Travels in the interior districts of Africa*. 1. utgave, London: Blumer, 1799.
6. Smith C. *Professor Christen Smith's Dagbog paa en Reise til Congo i Afrika*, Christiania: Jacob Lehmann, 1819.
7. Sunding P. Christen Smith, pionér som turist og botaniker. I: Guleng MB, Paulssen KM. red. *Fra Mester Geble til Charles Darwin: trekk fra matematikkens og naturvitenskapens tidlige historie i Norge: 8 innlegg fra Vitenskapshistorisk kollokvium*. Forum for universitetshistorie. Skriftserie 2/1998: 34-43.
8. Sunding P. Christen Smith som botaniker på Kapp-Verde-øyene. *Blyttia* 1980: 38: 181-188.

9. Tuckey JH. *Narrative of an expedition to explore the river Zaire usually called the Congo, in South Africa, in 1816, under the direction of Captain J.K. Tuckey R.N. To which is added, The journal of Professor Smith; some general observations on the country and its inhabitants.* London: J. Murray, 1818.
10. Tygesen P, Wæhle E. *Kongospor. Norden i Kongo, Kongo i Norden.* Oslo: Universitetets Kulturhistoriske Museer, Universitetet i Oslo 2007.
11. Linné C. *Species Plantarum*, vol 1., Stockholm: Laurentius Salvius, 1753:
12. Jackson BD, Hooker JD, red. *Index Kewensis plantarum phanerogamarum: nomina et synonym omnium generum et specierum a linnaeo usque as annum MDCCLXXXV complectans nomine recepto auctore patria unicuique planta subjectis: sumptibus beati Caroli Roberti Darwin ductu et consilio Josephi D. Hooker.* 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1893.
13. IPNI. *International Plant Names Index.* The Royal Botanic Gardens, Kew, Harvard University Herbaria & Libraries and Australian National Botanic Gardens <http://www.ipni.org> (22.09.2021).
14. Sunding P. Plantenavn oppkalt etter Christen Smith. *Blyttia* 2007; 43: 58-62.
15. Candolle AP. *Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis, sive, Enumeratio contracta ordinum generum specierumque plantarum huc usque cognitarium, juxta methodi naturalis, normas digesta.* Paris 1824. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.286> (4.10.2021)

Charlotte Sletten Bjorå
 charlotte.bjora@nhm.uio.no
 Naturhistorisk museum, Universitetet i Oslo
 Postboks 1172 Blindern
 0318 Oslo

Charlotte Sletten Bjorå er botaniker og førsteamanuensis ved Naturhistorisk museum ved Universitet i Oslo. Hun har jobbet med biodiversitetsforskning i Afrika en årrekke og er leder for Norges største herbarium som også huser innsamlinger fra Christen Smiths ekspedisjoner.

Kunnskap for selvstendighet – Christen Smith som forbilde i naturvitenskapelig opplæring

Michael 2021: 18: 440–54.

Legen, botanikeren og økonomen Christen Smiths liv og virke kan ses mot en utdanningshistorisk bakgrunn. I denne artikkelen belyser jeg hvordan hans innsats for innsamling av norske medisinsplanter blir regnet som eksemplarisk i en tid der systematisk undervisning i realfag nylig var blitt innført i den lærde skolen. Begrepet «den lærde skolen» viser til den tradisjonelle latinskolen, som hadde som formål å forberede til universitetsstudier. Jeg tar utgangspunkt i innbydelsesskriftet til eksamen i naturhistorie ved katedralskolen i Christiania i 1813, ført i pennen av skolens entusiastiske naturhistorielærer, Martin Richard Flor (1772–1820).¹ I teksten viser jeg hvordan Smith inntar en sentral rolle i et opplysningsprosjekt med et helt spesielt mål: Å sørge for at Norge i økonomisk forstand skal kunne klare seg på egen hånd, uavhengig av en union med Danmark.

Christen Smiths (1785–1816) mest aktive år må ses i lys av de vanskelige tidene i Norge i årene før grunnloven ble undertegnet i 1814. Fra 1807 hadde den ene krisen avløst den andre, og hindret folk i å få maten de trengte. Det var barkebrødstid, og i mangel på korn måtte folk spe bark og mose i brødet. Det var flere grunner til at folk hadde det så trangt. En årsak kunne skrives tilbake til Napoleons-

*Figur 1: Christen Smith (1785–1816).
Udatert kobberstikk utført av
Heinrich August Grosch (1763–1843).*

¹ Flor M R. *Bidrag til Kundskab om Naturvidenskabernes Fremskritt i Norge. Et Indbydelsesskrift til den offentlige eksamen i Christiania Kathedralskole i september 1813.* Christiania; N. J. Berg, 1813.

krigene og unionen med Danmark. I 1808 hadde Norges muligheter til å drive handel med den viktige handelspartneren Storbritannia blitt betydelig svekket som følge av en britisk blokade som hadde stengt Norge ute fra all handel med omverdenen. Storbritannia hadde vært i krig med Danmark siden 1807, og blokaden kom som en følge av krigen. Handelsblokaden førte blant annet til at Norge ikke klarte å få inn tilstrekkelig med korn. Til tross for at Norge gjennom mange år hadde hatt en betydelig kornproduksjon, måtte landet importere en fjerdedel av det totale forbruket i 1800-tallets første tiår.²

Handelsblokaden var blitt ytterligere strammet til i 1812, etter at det politiske spenningsnivået mellom Danmark og Storbritannia igjen hadde øket. En annen årsak var at de vanskelige betingelsene for å drive handel med korn falt sammen med uår for landet. 1812 er sett som et kriseår for Nord-Norge, fordi kornprisene var høye og fordi tilgangen på såkorn var vanskelig.³ Året etter ble Østlandet rammet av en stor avlingssvikt, blant annet fordi bøndene ikke hadde såkorn.⁴ I tillegg kollapset pengemarkedet, og pengene mistet nesten all verdi.⁵ I tider med matmangel og underernæring kunne også smittsomme sykdommer få gode vilkår, og tyfoidfeber, dysenteri og kopper kunne herje rundt.⁶ I årene før 1814 steg mortaliteten betraktelig over hele landet. På Østlandet økte antall døde fra 25 til 56 per 1000 innbyggere i årene før 1814, i Lofoten falt folketallet fra 10 500 til 8 000 i perioden mellom 1807 og 1814. Særlig hardt gikk det utover militærleirene, som var yngleplasser for dysenteri og flekktyfus. I løpet av vinteren 1809–1810 var mer enn halvparten av alle militære lagt inn på lasarettet, og av dem som hadde blitt innlagt, døde en fjerdedel.⁷ Opprettelsen av Sunnhetskollegiet i Christiania i 1809, som blant annet skulle hindre smittsomme sykdommer, kan ses som et tiltak fra kongen i København for å hjelpe vanskeligstilte nordmenn i disse nødsårene.⁸ Samtidig som at nøden økte, vokste også den norske misnøyen med å være i union med Danmark. Det ble krevet en egen sivil administrasjon, egen bank, børs og et eget universitet.

2 Martensen-Larsen F. *Brød til Norge. Krigen med England 1807–1814 og Norges forsyning med brødkorn fra Nord-Jylland*. Herning; Poul Kristensens Forlag, 1987, 29 ff.

3 Dybdahl A. *Klima, uår og kriser i Norge*. Oslo; Cappelen Damm Akademisk, 2016.

4 Dyrvik S. *Norsk økonomisk historie 1500–1850*. Bergen; Universitetsforlaget, 1979, 210 ff.

5 Sandvik P. T. *Nasjonens økonomiske velstand. Norges økonomiske historie 1800–1940*. Bergen; Fagbokforlaget, 2018.

6 Moseng O. G. *Ansvar for undersåttene helse 1603–1815*. Oslo; Universitetsforlaget, 2003.

7 Ibid., 102.

8 Schjønby H. P. *Sundhedskollegiet 1809–1815. Det første sentrale administrasjons- og tilsynsorgan for helsevesenet i Norge* (Rapport fra Helsetilsynet 1/2009). Sundhedskollegiet 1809–1815. Det første sentrale administrasjons- og tilsynsorgan for helsevesenet i Norge. (helsetilsynet.no)

Selskabet for Norges Vel

I 1809 ble *Selskabet for Norges Vel* stiftet, med mål om å fremme norske interesser og å styrke norsk vitenskap og industri. Med dette føyet Selskapet seg inn i rekken av de mange patriotiske foreninger som hadde blitt dannet i den dansk-norske helstaten i tiårene før.⁹ Selskapet var en slagkraftig organisasjon, med medlemmer fra ledende sjikt av embetstanden og kretsen rundt regjeringskommisjonen. Det var et eget regjeringsorgan som hadde styrt landet da krigsutbruddet i 1807 hadde sperret forbindelsen mellom Danmark og Norge, og som hadde gitt erfaring med selvstendig styre. Blant dem som hadde undertegnet innbydelsen til etableringen av Selskabet for Norges Vel, fant man navn som grev Herman Wedel-Jarlsberg (1779–1840), biskop Frederik Julius Bech (1758–1822), Ludvig Stoud Platou (1778–1833), som var Norges første professor i historie og presten og presse mannen Niels Wulfsberg (1775–1852). Selskapet hadde sju klasser, den naturvitenskapelige, den topografisk-statistiske, den historisk-filosofiske, i tillegg til klasser for jakt, fiskeri og fedrift, for jorddyrking, berg- og skogvesen, for hus-, fabrikk- og kunstflid samt for landets forsyning og handel. Historikeren Ernst Bjerke har påpekt at Selskapets overordnede målsetting var å iverksette tiltak som kunne støtte opp under en kameralistisk økonomi, med andre ord: gjøre landet økonomisk selvstendig.¹⁰

Arbeidet som ble gjort i den naturvitenskapelige klassen, stod særlig sentralt fordi naturvitenskap i økende grad ble sett som en vei til å forbedre befolkningens levevilkår. Forbedret kunnskap i naturvitenskapene kunne også brukes som et politisk pressmiddel mot konge og regjering i København. For hadde det norske folk lært seg hvordan åkeren skulle dyrkes for å gi mest mulig avling, hvordan det skulle utvinne mineraler fra fjellene på en effektiv måte eller hvordan andre naturressurser kunne styrke landets økonomi, var det også mer sannsynlig at Norge kunne klare seg uten politiske bånd til Danmark. Det ble programfestet at den naturvitenskapelige klassen blant annet skulle sørge for å kartlegge innenlandske forplanter, innføre tobakksplanten som landbruksprodukt, dyrke nytt jordbruksland, oppmuntre til oppdagelse av nye fargestoffer og undersøke hvordan ville bær kunne brukes på nye måter.

Gjennom utlysning av premieoppgaver ville den naturvitenskapelige klassen sørge for å stimulere til forskning på naturvitenskapelige områder. Det ble kunngjort priser for dem som kunne gi den beste veiledning i å

9 Engelhardt J. *Borgerskab og fællesskab: de patriotiske selskaber i den danske helstat 1769–1814*. København; Museum Tusulanum, 2010.

10 Bjerke E. *Uavhengighet gjennom vitenskap. Naturhistorien som økonomisk og politisk redskap i opplysningstidens Danmark og Norge*. Mastergradsavhandling i historie. Oslo; Universitetet i Oslo, 2008.

dyrke innenlandske maturter, til dem som kunne oppdage gips i en slik mengde at det kunne styrke økonomien og til dem som kunne finne salt og sink i en slik mengde at det kunne brukes i industrien, for bare å nevne noe.¹¹ Den naturvitenskapelige klassens løpende virke bestod i å undersøke innsendte naturgjenstander som potensielt kunne resultere i økonomisk gevinst. Nettverk over hele landet ble aktivisert, og fra fjern og nær strømmet det inn forskjellige prøver som skulle vurderes. Christen Smiths reise i fjellene rundt Telemark, Valdres og Hallingdal sommeren 1812 ble gjennomført med økonomisk støtte fra Selskapet.¹² Før han dro ut, hadde Smith også rådført seg med den naturvitenskapelige klassen når det gjaldt mulige undersøkelsesobjekter i den norske faunaen. Han hadde blant annet fått tips om å granske fjellplantenes potensial for å kunne dyrkes som medisinsvekster, og kort tid etter hjemkomst, leverte han en avhandling om hvilken nytte disse vekstene kunne få for den norske økonomien. Avhandlingen ble trykket i Selskapets *Topographisk-statistiske samlinger* i 1817.¹³

Den lærde skolen

Dette initiativet faller i tid sammen med at den høyere skolen i Danmark-Norge hadde blitt forbedret. I 1809 hadde *Forordning angaaende de lærde skoler i Danmark og Norge* blitt vedtatt, etter at det hadde vært foretatt forsøk med en ny organisering av den lærde skolen i begge land i årene før.¹⁴ Frederik Christian (1765–1814), hertug av Augustenborg, hadde vært en viktig drivkraft bak reformen, og hadde ledet et kommisjonsarbeid som hadde arbeidet med en endring av de lærde skoler siden tidlig på 1790-tallet. Det var opplysningstidens idealer som lå til grunn for reformplanene. Nye fag måtte innføres, slik at fagkretsen imøtekom encyklopediens allsidighet, undervisningen måtte bygge på en ny pedagogikk preget av interesse og anskuelighet, og den lærde skolen måtte frigjøres fra båndene til kirken. I tråd med oppfatningen til en av samtidens store pedagoger, Johann Bernhard Basedow (1724–1790), som også var hertugens forbilde, skulle den nye innretningen innføres gradvis, og katedralskolen i Christiania ble valgt

11 Ibid., 69.

12 Se Smiths tekst «Forslag til en botanisk-oekonomisk Reise i Norge, i Sommeren 1812», i *Budstikken*, nr. 45 og 46, 21. august 1812 og selskapets påfølgende svar. Se også Munthe P. *Christen Smith. Botaniker og økonom*-Oslo; Aschehoug, 2004, 120 ff.

13 Smith C. «Bemærkninger over nogle norske medicinske Fjeldplanter», i *Topographisk-statistiske samlinger* (1817)

14 Sirevåg T. *Utsyn over norsk høgre skole. Frå lærde skolar til lov om vidaregåande opplæring*. Oslo; Universitetsforlaget, 1988, 18.

På Christen Smiths tid hadde Christiania Katedralskole lokaler i Dronningens gate 15. Huset er fra 1600-tallet og kom i skolens eie i 1718. Tegningen viser bygningen slik den framsto etter ombygging 1799–1800.

som en av de første.¹⁵ 13. november 1799 kunne rektor og skoleråd ved Christiania skole kunngjøre den nye innretningen i avisen *Norske Intelligenz-Sedler*, og forsikre om at de nye endringer var tilføyet med mål om at skolens hovedbestemmelse om å forberede til de akademiske studier «endnu sikrere, fuldstændigere og paa den for vor Tids Tarv meest passende Maade» kunne oppnås.¹⁶

Denne nye forståelsen av hva den lærde skolen skulle være ga også et behov for å kommunisere de nye idealene til et bredere publikum. Det er dette vi møter i Flors innbydelsesskrift. Som vi skal se i det følgende, vil Flor vise hvordan naturforskning har vært en viktig del av Norges historie i mange hundre år. Han starter med den tidlige middelalderen, og går detaljert gjennom historien, helt opp til hans egen samtid. Oppbygningen av teksten støtter opp under hovedpoenget: Å argumentere for at undervisning i naturlære har et stort økonomisk potensial for landet, og å gi leserne tro på at kunnskap om naturen og naturens fenomener positivt kan knyttes til Norges identitet. Slik er det et patriotisk skrift, som vil bygge opp under troen på Norge som nasjon og Norges muligheter. Christen Smith inntar en sentral posisjon i dette narrative. Han blir fremstilt som en ung og entusiastisk botaniker som allerede har bidratt med vesentlig kunnskap om den norske faunaen, og blir dermed omtalt som en nasjonsbygger, på det tidlige 1800-tallets premisser.

15 Ny innretning hadde vært forsøkt ved Vor Frues Skole i København fra 1797, ved Christiania Katedralskole fra 1799 og ved Odense katedralskole fra 1802. Se Sirevåg, T. *Niels Treschow: skolemann med reformprogram: det frie Norges første kirkestatsråd ved aktstykker opplyst*. Oslo: Selskapet for norsk skolehistorie, 1986.

16 *Norske Intelligenz-Sedler* 13. november 1799. Se også Aas E. *Oslo katedralskoles historie 1153–1800*, redigert av Anders Langangen, Vibeke Roggen, Hilde Sejersted, Tore Haakensen og Arild Eilev Aasbo. Oslo, 2016, tilgjengelig online: oslo-katedralskoles-historie.pdf

Bidrag til Kundskab om Naturvidenskabens Fremskritt i Norge

Sjangeren innbydelsesskrift, lik det Martin Richard Flor utga i 1813, var en trykket høytidelig invitasjon til å overvære eksamen ved et høyere lærested. Det ble gjerne innledet av en faglig tematikk knyttet til emnene det skulle eksamineres i, og deretter fulgte en presentasjon av undervisningen som var blitt gitt, og en plan for eksaminasjonen, slik at leseren kunne vite når han hadde å innfinne seg.

Målgruppen for slike innbydelsesskrift var den snevre kretsen av embetsmenn og andre som hadde kunnskaper og leseferdigheter nok til å kunne lese en slik tekst, og kunnskaper nok til å få utbytte av å overvære eksamen. Flor innbydelsesskrift faller i fire hoveddeler, i tillegg til en innledende tekst der Flor gjør rede for hva som er formålet med utgivelsen, og hvorfor han publiserer skriftet. Dette var det tredje innbydelsesskriftet han utga i egenkap av å være lærer i naturhistorie ved katedralskolen i Christiania, kunne han opplyse leseren. Mens han tidligere hadde utgitt et skrift om naturvitenskapens nytte (1805) og et om naturvitenskapens gagn i det krevende året 1808 (1810), ville han denne gangen ta for seg naturvitenskapens historie i Norge.¹⁷ De fire delene omhandler henholdsvis tidsrommet før og etter reformasjonen, en beskrivelse av Flors egne kvalifikasjoner, i tillegg til en avslutning der motivasjonen for skriftet blir oppsummert og uttrykt i klartekst.¹⁸ Årsangivelser i margene i hver del indikerer nærmere hvilken periode Flor skal ta for seg.

Frem til slaget ved Solskjel i år 863, som var avgjørende for Harald Hårfagres kamp for at Norge skulle vinne herredømme over Nordvestlandet, mener Flor imidlertid at det ikke er stort å opplyse om, selv om han innrømmer at sporene av naturens storhet vil slå den som betrakter landets topografi. Det at landet er eldre enn tidsregningen vil komme til syne gjennom landets «uhyre store og meget chrystallinske, anorgiske Masser», og fordi den som iakttar straks vil ta notis av «den Række af Aar, som behøves til at forvittre endog kun den yderste Skorpe af de umaalelige, anorgiske Kroppe», påpeker han. Han kommer også med noen betraktninger av hvordan han tror forholdene kan ha vært på denne tiden. Flor innbiller seg at landet frem til år 868 var dekket med «store Naale-Skove plantede ved Tidens Kraft paa utilgjængelige Klippemasser», der «vældige Bjørne» og «glubske Ulve» kunne løpe fritt. Men i en slik tidsalder kan ikke selv den minst fordringsfulle forvente å finne ansporinger til vitenskapelighet, konkluderer Flor sitt innledende avsnitt.

¹⁷ Flor (1813), 1.

¹⁸ De to siste delene er ikke utskilt som egne deler i skriftet.

Det som avgrenses som tekstens første hoveddel, omhandler perioden fra 868 og frem til reformasjonen. Flor viser til at naturvitenskapelig kunnskap ble praktisert på flere hold. Mye indikerte at allerede den tidlige middelalderens konger hadde kjennskap til legekunsten:

Olaf den Hellige paatog sig selv at helbrede og sørge for de Saarede efter det bekjendte slag. Magnus den Gode lod efter Slaget ved Lyrskog (1043) forbinde sine saarede, hedder det, og da Bartskjærere og Læger vare saa faa i Hæren, at de kunde ikke overkomme at forbinde dem alle, skikkede Kongen tolv Mænd til at forbinde de Saarede, og bleve de samme Mænd, derefter gode Læger.¹⁹

Dette, mente han, var trolig de første «Spor til Naturvidenskapen». Men på denne tiden hadde naturen nærmest blitt brukt på instinkt og tidligere generasjoners ervervede erfaring. Når de gamle dro på krigstokt og ut for å røve, hadde det vært solens bevegelser og stjernenes stillinger som hadde ledet dem frem. De kunne erfare at dyrenes pels kunne gi dem klær til å holde varmen. Etter hvert lærte de at jern kunne smeltes om til våpen som kunne brukes i kamp. Oldtidens erfaringer med naturgjenstandene la grunnlaget for senere teoretiseringer om naturens kraft, konkluderte Flor, og disse sanseiakttagelsene bør derfor ses som «en Forberedelse til Naturvidenskabens Studium».

Et spedt gjennombrudd hadde skjedd med kristendommens innføring. «Christendommens velgjørende Virkninger» hadde først vist seg ved at folk hadde fått mer opplyste lærere, som hadde sørget for at skoler ble opprettet. I den første perioden «lærte de kun at messe og andet lignende», og periodene mellom år 1066 (slaget ved Stanford Bridge, der Harald Hårfagre falt) til 1241 (Snorre Sturlasons død) og 1241 til 1387 (Olav Håkonsons død) behandles derfor i to store bolker. Snart så man at skolene tok til med å utforske naturen og naturens muligheter. Den gryende vitenskapeligheten som etter hvert vokste frem, viste seg på flere områder. Geistligheten hadde blant annet søkt å utrydde fordommer om naturen. Ved klostrene var det blitt anlagt skoler som underviste i medisin, og det var blitt gjort noen viktige oppdagelser, som for eksempel at mineralsk vann kunne helbrede enkelte sykdommer. Mest fremgang hadde man imidlertid sett i fagene som beskjeftiget seg med naturen på en praktisk måte. Munkene hadde sørget for at «fremmede Vegetabilier» ble innført og dyrket, og åkerdyrkningen hadde tiltatt slik at Norges korntiende hadde vært større enn hva som hadde vært tilfelle for Sverige.²⁰ Norge hadde allerede på dette tidspunktet hatt næring knyttet til tømmer, fisk, hvalspekk, tjære og produksjon av skinn fra tamme og ville dyr.

¹⁹ Ibid., 3

²⁰ Korntiende var en før-reformatorisk avgift til kirken på 1/10 av årlig kornproduksjon.

«Lys over Kundskaberne om Naturen»

Etter at Christian I (1446–1481) hadde tatt den «lykkelige Beslutning» å etablere et universitet i København i 1479, hadde det blitt kastet et nytt «Lys over Kundskaberne om Naturen». Med dette innledes tekstens andre hoveddel, og dermed fortettes også Flors fortelling. Vi får først høre om Henrik Smith (1493–1563) fra Malmø, som rett etter reformasjonen hadde undervist om vekstenes kjennetegn, egenskaper og legekraft ved hjelp av sin urtebok, om opprettelsen av bergverk i Norge og om etableringen av den botaniske hagen i København. I 1623 hadde Otto Sperling (1602–1681) foretatt en reise for å undersøke vegetasjonen i Norge og Sverige, og Sperling hadde kartlagt planteforekomster helt opp til Trondheim. Myndighetene i København hadde også besluttet å gjøre nærmere undersøkelser av de norske fjellene. Kunnskapen hadde så generert ny kunnskap, som hadde gjort godt for nordmenn flest: «Jo mere Norges Sønner lærde at kjende de rige Skatte deres Fjelde indeholdt; destomere søgte de efter dem», påpekte Flor, og selv om det kunne være slik at letingen ikke alltid ga resultater, skulle man tålmodig fortsette å lete.²¹ «Tilfældet kan ofte plutseligen vise dem de skjønneste Mineraler, som kunne vorde til Nordmands Gavn», påpekte Flor, og trakk frem sølvverket på Kongsberg som eksempel. Kilden er Frederik Tharups statistikk, som omtales som et verk som «ingen sand Patriot, der ønsker at kjende sit Fødelands Beskaffenhed bør være ulest».²² På Kongsberg hadde det blitt utvunnet sølv siden 1631, og selv om Flor ikke kunne anslå hvor «meget sølv der udflood af Bjergets sider», kunne han med sikkerhet si at «Bjergbygningen paa Kongsberg» hadde «beriget Mands Forstand med Kundskaber og geognostiske Erfaringer», og at «mangen stolt Bjergmand, sit Fædrelands hæder» hadde blitt utdannet der. I tilknytning til bergverksdriften var det på 1700-tallet også blitt etablert et eget bergverksseminar, der det hadde blitt gitt undervisning i «physisk-matematiske Videnskaber» i tillegg til de teoretiske og praktiske sider ved bergverksvitenskapen. Bergverksseminaret kunne skryte av å ha hatt en rekke betydningsfulle personer som elever. Her fant man blant andre «en J. Esmark (...), en C. Collett, en P. Steenstrup», kunne Flor berette, og sikter med dette til geologen Jens Esmark (1763–1839), den anerkjente bergmesteren Christian Anker Collett (1771–1833) og bergmesteren og industrigründeren Paul Steenstrup, som blant annet hadde vært med og etablert Kongsberg jernverk noen år før Flor skrev sin innbydelsestekst.

21 Flor (1813), 16.

22 Det danske Monarkis Statistik af F. Thaarup, Kjøbenhavn, 2den Deel (1812).

Fremskrittene

Flor fortsetter så med å skissere alle de fremskrittene som hadde skjedd på naturvitenskapens område i Danmark-Norge på 1700-tallet. Beretningen er spekket med informasjon om hvor mye man hadde fått til. Leserne får blant annet høre om Norderhov-presten Jonas Ramus (1649–1718), som tidlig i århundret hadde utgitt beretninger om pattedyr, fugler, fisker, insekter, urter og trær, om biskop Jens Christian Spidberg (1684–1762) i Kristiansand, som hadde vært en «særdeles flittig og opmærksom iakttager af Naturlegemer og Phænomener», om en «professor Dethardi», som i 1742 hadde skrevet en avhandling om hvilke larver som hadde ødelagt Christiania og om den lærde Erik Pontoppidan (1698–1764), som i tillegg til å være prest, hadde gjort en viktig jobb i å undersøke Norges mange «singularia naturæ et providentiæ».²³ Botanikeren Georg Christian Oeder (1728–1791), opphavsmannen til Flora Danica, hadde gjort en viktig jobb i å studere plantelivet i Norge, og hadde så sent som i 1809 ytret at det fremdeles var mye ugjort når det gjaldt undersøkelsen av Danmarks og Norges flora: «Det Indre af Nordlandene, Finmarken, Trysild-Tracten, Egnen østenfor Fæmund, N. Trondhjems Amt, og Romsdalen ere ei gjennemsøkte med et botanisk Øie», heller ikke var «næsten Intet (...) arbeidet for Plante-Geographien i Norge». Når det gjaldt det siste punktet, kunne Flor i en fotnote opplyse om at «den kundskabsrige og for Botaniken entusiastiske Christen Smith» i løpet av det foregående året hadde gjort en viktig innsats for å bedre kunnskapen om botanikken.

Desto nærmere man kommer Flors egen samtid, desto mer detaljerte blir beskrivelsene av det han tar for seg. Trekløveret Johan Ernst Gunnerus (biskop og botaniker, 1718–1773), Peter Fredrik Suhm (historiker, 1728–1798) og Gerhard Schøning (historiker, 1722–1780) blir omtalt i forbindelse med opprettelsen av Det Norske Videnskabers Selskab, stiftet i Trondheim i 1760 og stadfestet av kongen sju år senere. «Hvor oplivende for Norges Sønner, at erfare, at i selve det høie Nord er videnskabelig Føde at faae?», spør Flor retorisk. Fra Selskapet hadde det kommet en rekke skrifter som tjente vitenskapens sak, slik som små avhandlinger om mineralogi og bøker om islandsk mose. Selskapets virke kunne bevitne, videreutvikle og foredle Norges naturgitte muligheter, og det å støtte opp under dets videre drift kunne derfor betraktes som et nasjonalt anliggende:

23 Med henvisningen «professor Dethardi» vises det til avhandlingen *Disquistio physica vermium in Norvegia, qui novi visi, una cum tabulis aeneis quam praeses Georg Detharding, Facult. Med. & Colleg. Med. Ulteriori Eruditorium Examini Proponint Respondente Alberto Augusto Roggenkamp*, København 1742.

En hver sand Patriot maa ønske, at Selskabets Kraft stedse maa tiltage; saa at hiint Forfædrenes stolte Hjem; maa blive et Sæde for Videnskaberne. Gunnerii, Suhms og Schjønings aand besjele hver ædel Trønder; da skulle Videnskaberne blomstre i Trøndelaget; ja, udbrede sig over hele Norge!²⁴

De foregående 50 årene kunne vitne om stor aktivitet på naturvitenskapens side. Presten Hans Strøm (1726–1797) hadde ikke bare vært dyktig innen sitt fag og vist en eksemplarisk livsførsel, mente Flor, men han hadde også vist så stor «Iver og Anstrængelse efter Naturvidenskaberne, at han blev En af Norges berømte Naturkyndige». Strøm hadde til alt overmål også fått en planteslekt oppkalt etter seg, slekten Strømia. En annen å legge merke til, var Henrik Tonning (1732–1796), tidligere lærer ved Trondhjems latinske skole. I 1773 hadde Tonning utgitt en flora som Flor mente at fremdeles kunne brukes.²⁵ På 1780-tallet hadde Danmarks Linné, professor Martin Wahl (1749–1804) gjennomført en rekke reiser i Europa, og deretter begynt å arbeide «paa Videnskabernes Utbredelse i Danmark og Norge». Wahl hadde gjort en stor innsats på botanikkens område. Han

ordnede sine store Samlinger og delte ud med velvillig Haand sine Gaver til Botanikens Yndere: han bestemte med største Velvillighed Planter endog for enhver Begynder og de Studerende: han lærde den Unge maaden at studere paa, og han injød Smag for Naturhistoriens studium (...).²⁶

Også innen andre naturvitenskapelige disipliner var det blitt gjort fremskritt. Konferensråd Otto Friedrich Müller (1730–1784) hadde med sitt skarpe øye, sine mikroskopiske iakttagelser og fysiologiske kunnskaper virket til zoologiens utbredelse i Norge. Han hadde vært så begeistret for Norge at han i en kort periode hadde vært bosatt i Drøbak, «hvorfra han reiste ud for at hente op af Christiania Fiord, Dyr, som endnu intet menneskeligt Øie havde seet». ²⁷ Flere velstående nordmenn hadde rundt århundreskiftet hatt samlinger av mineraler og fossiler, blant dem handelsmannen Bernt Anker (1746–1805) og Christianias stadsfysikus Johannes Müller (1758–1825).²⁸ På sin side hadde Jens Esmark gjort mye for geognosien (geologien) og mineralogien:

Ved hans geognostiske Observationer og nøiagtige Barometer-Maalinger have de naturkyndige faaet Underretning om: at Gruben Segen Gottes, som er 333 Alen i dens dybeste Afsynkning, under Havets overflate, er ikke allene en iblant de dybere; men, saavidt man veed, den dybeste i Europa under Havets Spiel: at i Tind i Øvre

24 Flor (1813), 23.

25 Norsk Medicinsk-Oeconomisk Flora, utgitt i 1773.

26 Flor (1813), 26.

27 Ibid., 27.

28 Thomassen S. *Den ankerske samling. En studie av norsk samlingskultur på 1700-tallet*. Masteroppgave i museologi. Oslo; Universitetet i Oslo, 2014.

Tellemarken er en majestætisk Fos, kaldet Rog- (Rukan-) Fossen, som udmærker sig derved, at den har det højeste Fald af alle hidindtil i Verden bekjendte Fosser; dette Fald er 452 Alen, hvoraf det perpendiculare er 433 Alen: at mangfoldige Høider ere blevne nøiagtigen maalte ved Barometeret, f. ex. Goustas øverste Top, som er 3044 Alen over Havet.²⁹

Den nylige opprettelsen av Selskabet for Norges Vel hadde bidratt til en ytterligere styrking av naturvitenskapens vilkår i Norge, kunne Flor opplyse om. Blant annet hadde den naturvitenskapelige klassen tatt for seg landets fire stiftsteder, og undersøkt hvordan den naturvitenskapelige kunnskapen hadde fått sin utbredelse der. I Trondheim fantes Videnskabernes Selskabs bibliotek, og det samme selskapet hadde også en lesesal og et laboratorium. Det fantes også privatpersoner som var i besittelse av hjelpemidler som kunne brukes til å belyse naturvitenskapelige fenomener og som var villige til å låne dem ut til allmennheten. Et eksempel på dette var apoteker Müller, som eide et kjemisk apparat. Når det gjaldt Kristiansand hadde de blant annet funnet at legen Møller i Arendal hadde en ikke ubetydelig mineral-samling og at ridder J. Aall disponerte et fysisk apparat. Det nyopprettede selskapets bestrebelser på å eie en topografisk mineralsamling over Norge hadde så langt gitt gode resultater. Så langt hadde det kommet inn mineraler fra følgende verker: «Lyssjøe i Eidsvold, Læssøe, Aardals, Oudals, Wigeland, Tolgen, Foldalens, Hakkedals, Eidsfos, Bærums, Mostamarkens i Trondhjems Stift, Mosse, Feiringens, Sælboe, fra Aalefjord Skjærper ved Christiansand, Paradiisbakken i Lier, Sæls skjærper i Vaage, o.f.st.»³⁰

Christen Smiths rolle

Inn i denne patriotiske historiefortellingen lar Flor Christen Smith få en fremtredende rolle. Omtalen av Smith tar mest plass av alle de temaer Flor beskjeftiger seg med, og alle de naturvitenskapens velgjørere han vier oppmerksomhet. Over tre sider er avsatt til Christen Smith alene, i tillegg til at Smith også er nevnt på spredte steder i teksten for øvrig. Smiths seneste reise blir også omtalt i avslutningen av Flors presentasjon av seg selv og sine egne kvalifikasjoner. Men så er Smith da også et eksempel på hva «visse naturlige Anlæg til en Videnskab, næret ved en tidlig Anledning» kan utrette. Det var all grunn til å være optimistisk i forhold til hva Smith kunne oppnå på vegne av nasjonen; «Norge kan glæde sig ved at have iblandt sine Sønner en Mand, der, som Botaniker, vil gjøre den Ære og Nytte», kunne Flor slå fast. Smith hadde nemlig allerede gjort en rekke systematiske undersøkelser av planteriket. Han hadde startet i sitt eget nærområde Drammen allerede

²⁹ Flor (1813), 33.

³⁰ Flor (1813), 44.

i 1803, og hadde funnet *Ophrys myoides* og *Geranium Lucidum*.³¹ Det samme året hadde han funnet *Pedicularis Sceptum Carolinae* i Eggedalsfjellene.³² I 1807 stod en stor botanisk reise sammen med den danske botanikeren og professoren Jens Wilken Hornemann (1770–1841) og Morten Wormskjold (1783–1845) for tur, og reisen hadde gitt et rikt utbytte av sjeldne planter. De tre naturvitenskapsmennene hadde reist over et stort område:

Denne Reise gik fra Hvaløerne langs med Kysten til Tønsbergs Tracten, derfra til Drammen, over Hedemarken og Toten, igjennem Østerdalen til Tron-Fjellet paa Tønset, hvorfra skede Sidereiser over Tydals-Fjeldene og Dovre til Røraas, og blev fortsat til Trondhjem, for at gjennemgaae Levningene af Gunneri og flere nordenfjeldske Botanikers Flid og Bestræbelse. Fra sidste sted var Fortsættelsen bestemt til Romsdalen; men den kraftfortærende Krig foraarsagede at den gik tilbage gjennem Guldbrandsdalen.³³

Flor fremstiller Christen Smith som en helteskikkelse som trosser vær, vind, kriger og andre farer i naturvitenskapens tjeneste. Til tross for «nattekulde og stærk Regn» hadde den «uforfærdede cryptogramkyndige» Smith begitt seg ut i det «sjældent ødeleggende Aaret» 1812, og sammen med «den for Botaniken ivrige og arbeidsomme Candidat Schouw» hadde han besteget de «umaalte Hardanger-Fjelde», «hvor de flere mile maatte vade i Sne og Vand». ³⁴ Derfra hadde de reist over Kinsarvik og ned til Bergen, hvor de hadde foretatt nye botaniske studier, før de deretter hadde besteget «Instedals-Fonden og Folke-Fonden». «Den utrættelige Smith» hadde brukt tiden godt. Hele høsten hadde han brukt til å studere mosens vegetasjon og til å hente alger opp fra vestlandets fjorder, mens den påfølgende vinteren hadde blitt brukt til å ordne og undersøke de innsamlede naturvekster, og til å skrive rapporter. Tidligere det samme året som Flor utgir teksten hadde Smith nok en gang lagt ut på en vitenskapelig reise, og fra denne kunne det ventes en rapport om kort tid. Reisen hadde vært bekostet av de «sande Patrioter», brødrene Jacob (1773–1844) og Niels Aall (1769–1854). Christen Smiths reiser var av uvurderlig verdi:

Nogle af de Undersøgelser i Norge over Plante-Geographien har Chr. Smith anstillet, tillige har han samlet mange af de Erfaringer om de norske Gletscher, om oeconomicke Gjenstande og Maaden at nytte dem paa, og endelig gjort specielle Under-

31 *Ophrys myoides* er kjent som flueblom, *Geranium Lucidum* er kjent som skinnende kranbill.

32 *Pedicularis Sceptum-Carolinum* er kjent som kongsspir.

33 Flor (1813), 39.

34 Kandidat Schouw viser til den danske botanikeren og politikeren Joakim Frederik Schouw (1789–1852)

søgelser om Planterne. Paa denne Reise bleve fundne af mærkelige Arter, som ei ere afbildede i Flor. Dan.³⁵

Det var derfor all grunn til å ønske Smith alt godt for fremtiden: «Held følge Smith paa alle hans botaniske Undersøgelser, da vil han gjøre Norge ære!»

Etter denne historiske fremstillingen, der Flor har gjort alt han kan for å overbevise leseren om at naturvitenskapen er solid forankret i det norske, og etter at Smith hadde presentert sine egne kvalifikasjoner, kan han igjen understreke poenget med skriftet: «herved at tilkjendegive Publikum, at den aarlige offentlige Examen i Christiania Kathedralskole afholdes iaar som sædvanlig, og at indbyde til at bivaane den».³⁶ Han nevner den foregående reformen som en skillelinje i Christiania skoles historie. Ikke bare hadde reformen medført at skolen hadde åpnet for publikums tilstedeværelse under eksamen, men skolen hadde også trukket til seg en rekke dyktige lærere, hvorav flere også var knyttet til universitetene i København og Christiania. Det å overvære eksamen kunne ses som en nasjonal sak, all den tid de lærde skoler fungerte som basis for universitetet. En hver «retsindig Normand» burde derfor strebe etter å støtte skolen. Like fullt var det å støtte skolen også statens sak, fordi skolens elever ofte var kommende embetsmenn. Til syvende og sist var landets selvstendighet og dets evne til selvberging folkets ansvar:

Naturen vil det, naar Folket kun vi: at nye Opdagelser maa ske i henseende til Agerdyrkning og Qvægavl, ethvert Lands støtte; saa at Landet om et Par Decienner maa kunne sætte sin lykkelige Uafhængighed i at frembringe saa megen Næring af Dyr- og Planteriget, som deres Indvaaneres Behov kræver; paa det at, det enten ikke med den meest bittere Harme skal see Brødet at tages af de Hungriges Munde, ved de Erobrersyge lumske Kunstgreb, eller friste den Skjæbne, at nødes til at søge Føde, liig Cederne i Træernes Bark (...).³⁷

Et dobbelt opplysningsprosjekt

Martin Richard Flors ideologi er tydelig til stede i innbydelsesskriftet til eksamen i naturhistorie ved Christiania katedralskole i 1813. Han tar til orde for en kameralistisk økonomi, der Norge i så stor grad som mulig skal kunne klare seg selv. Denne økonomiske formen har også en patriotisk side, som gjennomgående er synlig i Flors skrift. Dette skjer både direkte (gjennom positivt å omtale personer som patrioter) og indirekte (gjennom et

³⁵ Flor (1813), 40.

³⁶ Flor (1813), 55

³⁷ Ibid., 57.

langt historisk narrativ, der naturvitenskapens eksplisitt knyttes til nasjonens utvikling). Christen Smith blir omtalt som det store håpet for fremtiden; han har evner og egenskaper som kan sørge for nye oppdagelser og at naturens potensial kan utnyttes til fulle.

I boken som ble utgitt i forbindelse med 200-års jubileet for Det Kongelige Selskap for Norges vel i 2009, har Ernst Bjerke beskrevet selskapets folkeopplysningsprosjekt som ikke minst Martin Flor ivret for å gjennomføre.³⁸ Flor hadde blant annet foreslått at selskapet skulle sende lærere ut i landet for å holde offentlige forelesninger i naturvitenskap og teknikk; et forslag det for øvrig aldri ble noe av. Flors innbydelsesskrift viser imidlertid at hans opplysningsprogram også inkluderer den lærde skolen, der han selv virker som lærer. Han knytter an til de foregående reformer av den lærde skolen, og ønsker å gjøre det lesende publikum oppmerksom på at kunnskap i naturvitenskap kunne sikre landet den frihet og selvstendighet som det strebet mot. Slik kunne det også komme i møte med de problemene som landet opplevde i årene før 1814. Dette var problemer som i stor grad hang sammen med Norges union med Danmark.

Litteratur

1. Bjerke E. Folkeopplysning. Reiser og undervisning. I: Collett JP, Bjerke E, red. *Vekst gjennom kunnskap. Det Kongelige Selskap for Norges vel 1809–1814*. Oslo: Det Kongelige Selskap for Norges Vel, 2009: 95–108.
2. Bjerke E. *Uavhengighet gjennom vitenskap. Naturhistorien som økonomisk og politisk redskap i opplysningstidens Danmark og Norge*. Mastergradsavhandling i historie. Oslo: Universitetet i Oslo, 2008.
3. Dybdahl A. *Klima, uår og kriser i Norge*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2016.
4. Dyrvik S. *Norsk økonomisk historie 1500–1850*. Bergen: Universitetsforlaget, 1979.
5. Engelhardt J. *Borgerskab og fællesskab: de patriotiske selskaber i den danske helstat 1769–1814*. København: Museum Tusulanum, 2010.
6. Flor M R. *Bidrag til Kundskab om Naturvidenskabernes Fremskritt i Norge. Et Indbydelsesskrift til den offentlige eksamen i Christiania Kathedralskole i september 1813*. Christiania: N. J. Berg, 1813.
7. Martensen-Larsen F. *Brød til Norge. Krigen med England 1807–1814 og Norges forsyning med brødkorn fra Nord-Jylland*. Herning: Poul Kristensens Forlag, 1987.
8. Moseng O G. *Ansvar for undersåttenes helse 1603–1815*. Oslo; Universitetsforlaget, 2003.
9. Munthe P. *Christen Smith. Botaniker og økonom*-Oslo: Aschehoug, 2004.
10. *Norske Intelligenz-Sedler*. 1799: 13. November.

38 Bjerke E., «Folkeopplysning. Reiser og undervisning», i John Peter Collett og Ernst Bjerke (red.), *Vekst gjennom kunnskap. Det Kongelige Selskap for Norges vel 1809–1814*. Oslo; Det Kongelige Selskap for Norges Vel, 2009., 95 ff.

11. Sandvik P T. *Nasjonens økonomiske velstand. Norges økonomiske historie 1800–1940*. Bergen: Fagbokforlaget, 2018.
12. Schjønby HP. *Sundhedskollegiet 1809–1815. Det første sentrale administrasjons- og tilsynsorgan for helsevesenet i Norge*. Rapport fra Helsetilsynet 1/2009. [Sundhedskollegiet 1809–1815. Det første sentrale administrasjons- og tilsynsorgan for helsevesenet i Norge. \(helsetilsynet.no\)](https://helsetilsynet.no) (1.11.2021)
13. Sirevåg T. *Niels Treschow: skolemann med reformprogram: det frie Norges første kirkestatsråd ved akstykke opplyst*. Oslo: Selskapet for norsk skolehistorie, 1986.
14. Sirevåg T. *Utsyn over norsk høgre skole. Frå lærde skolar til lov om vidaregåande opplæring*. Oslo: Universitetsforlaget, 1988.
15. Smith C. Bemærkninger over nogle norske medicinske Fjeldplanter. *Topographisk-statistiske Samlinger*, 1817.
16. Smith, C. Forslag til en botanisk-oekonomisk Reise i Norge, i Sommeren 1812. *Budstikken* 1812; 45-46.
17. Thomassen S. *Den ankerske samling. En studie av norsk samlingskultur på 1700-tallet*. Masteroppgave i museologi. Oslo: Universitetet i Oslo, 2014.
18. Aas E. *Oslo katedralskoles historie 1153–1800*, redigert av Anders Langangen, Vibeke Roggen, Hilde Sejersted, Tore Haakensen og Arild Eilev Aasbo. Oslo: Stiftelsen Oslo Katedralskole, 2016. oslo-katedralskoles-historie.pdf (02.11.2021)

Merethe Roos

Merethe.Roos@usn.no

Universitetet i Sørøst-Norge

Postboks 235

3603 Kongsberg

Merethe Roos er professor i historie ved Universitetet i Sørøst-Norge.

Var Christen Smith økonom?

Michael 2021: 18: 455–65.

I juni 1814 ble den da 28 år gamle, medisinstuttdannede Christen Smith (1785–1816) utnevnt til professor i «Botanik og statsoeconomiske Videnskaber, især Landhuusholdningsvidenskaben» ved Det kongelige Frederiks Universitet i Christiania. Botaniker var han – om ikke gjennom eksamen, så gjennom vitenskapelig erfaring og langvarig samarbeid med anerkjente botanikere som professor Jens Wilken Hornemann (1770–1841) i København. Men innebar denne professorutnevnelsen at Smith også var økonom, i noen rimelig forstand av ordet? Preben Munthe (1922–2013) synes på ett vis å mene det. Han valgte «Botaniker og økonom» som undertittel på sin store biografi over Smith. Konklusjonen i denne artikkelen er at Smith ikke var noen økonom.

Vitenskapelige disiplingrenser er ikke gitt av naturen – og grensene var mer porøse tidlig på 1800-tallet enn i dag. Selv da måtte imidlertid Smiths vei fra legeutdannelse til et professorat i biologi og økonomi være egnet til å heve et og annet øyebryn. Det er likevel, i historisk forstand, forklarlig at Smith fikk nettopp den professortittel han fikk. For å sette Smiths professorutnevneelse i sitt rette lys skal vi for det første se nærmere på hvilke planer som var lagt for økonomifaget ved det nye universitetet i Christiania. Vi må også se på hva som ble realisert, for det var noe annet. Siden Preben Munthe skrev sin biografi i 2004 (Munthe 2004) er det blitt gjort en del viktig arbeid med norsk universitetshistorie, som vi kan trekke vekslers på (Andresen 2005, Collett 2011). For det andre skal vi se på hvordan Smith agerte og uttrykte seg. Han synes nemlig selv slett ikke å ha oppfattet seg som noen økonom.

Smith etterlot seg ikke noe rikt kildemateriale. Relevant i vår sammenheng er noen dokumenter som ble skapt i forbindelse med at Smith søkte – og fikk – støtte til en undersøkelsesreise i 1812. Det er videre en kort

pamflett om mulig økonomisk utnyttelse av noen norske fjellplanter, utgitt etter Smiths død. Viktigst er likevel en rekke brev Smith skrev til sin venn Jens Hornemann i København. Det er i disse brevene vi særlig kan finne detaljerte opplysninger om en del viktige fortidige saksforhold, samt Smiths egne vurderinger. Det er selvsagt mulig at Smith var feilinformert om saksforhold, men det er ingen åpenbare tilfeller av slikt. Når det gjelder Smiths vurderinger, og de er egentlig viktigere, forutsettes det at han var oppriktig overfor sin venn. Han hadde iallfall ingen åpenbare grunner til å fordreie sine synspunkter i noen forstand. Disse viktige brevene ble i 1895 publisert av botanikeren Ove Dahl (1862–1940). Alle disse kildene var tilgjengelig også for Munthe. Vi tolker heller ikke kildene grunnleggende ulikt. Den tilsynelatende uenighet skyldes i realiteten at Munthes undertittel var valgt mer på tross av, enn som oppsummering av, biografens funn.

Planen om det statsøkonomiske fakultet

Munthe skriver at vi i dag finner det kunstig å slå plantelære sammen med statsøkonomi, men at det ikke var slik den gang universitetet ble opprettet. For å underbygge dette viser Munthe dels til hvordan økonomifaget var organisert ved universiteter det er naturlig å sammenligne med. Dels til et dominerende vitenskapssyn assosiert med Carl von Linné (1707–78), som i samtiden ble betegnet som naturhistorie. Munthe siterer blant annet dette, fra Linné i 1740: «En Oeconom som har sig Botaniquen bekannt, kan hafwa anledning til oändelige många sakers försök ock utforskning, ock alt wända til sin nytta» (Munthe 2004: 170). Naturviterens kunnskap skulle i dette perspektivet være et verktøy, som satte statsøkonomen i stand til å utnytte innenlandske naturressurser effektivt. Spørsmålet er hvor relevant dette tenkesettet er for universitetet i Christiania, og ganske særlig for det professoratet Smith endte opp med å få. For å få svar må vi, som alltid i denne tiden, ta veien via kongens by: København.

Frederik VI (1768–1839) besluttet 2. september 1811 at det skulle opprettes et universitet i Norge. Det ble ikke umiddelbart noe universitet ut fra en slik beslutning. I november samme år ble det opprettet en kommisjon, som 15. mars 1812 leverte sin innstilling for det norske universitetets anlegg og innretning (Holst 1851: 187–246). En drøy uke deretter ble innstillingen bifalt av kongen. Det planlagte universitetet i Christiania skilte seg på flere måter fra det i København. Sistnevnte hadde, som universiteter flest den gang, fire fakultet: teologisk, juridisk, medisinsk og filosofisk. Disse fire ville Kommisjonen ha også i Christiania. Men det filosofiske fakultet skulle her avgrenses til å ta ansvaret for filosofi i en langt smalere forstand enn vanlig var. *I tillegg* skulle det opprettes egne fakultet for matematikk, natur-

vitenskap (fysikk og naturhistorie), filologisk-historiske fag og endelig for statshusholdningsvitenskapene (eller statsøkonomi, som i innstillingen ble oppfattet som et synonymt begrep). Til sammen ble dette åtte fakultet. Alle skulle ha tre professorer, så nær som det filologisk-historiske fakultet som skulle ha fire. Altså 25 professorer i alt.

Beskrivelsen av det som i planen ble kalt det statsøkonomiske fakultetets hovedvitenskapsfag og hovedgrener var slik (Holst 1851: 191):

*Denne Videnskabs Encyclopædie.
Statshusholdningsvidenskabene hvorunder:
Kameral- og Finantsvidenskabene.
Land- og Forst-Oeconomie.
Manufactur og Fabriksvæsen.
Almindelig Handelsvidenskab.*

Dette var ambisiøst. «Økonomi ville få sitt eget fakultet med tre professorer. Intet universitet i verden kunne den gang vise frem noe tilsvarende», skriver universitetshistorikeren John Peter Collett (Collett 2011: 135). Dette er utvilsomt riktig. Det som kanskje kan diskuteres, er Colletts slutning om at planen skisserte kameralismens idealuniversitet. Kameralismen forstås her som opplysningstidens økonomiske teori, basert på idealet om at anvendt naturvitenskap skulle gi grunnlag for intensiv utnyttelse av landets naturressurser og derigjennom lede til økonomisk vekst. Det planlagte statsøkonomiske fakultetet passer utvilsomt inn et slikt perspektiv. Det er ikke like åpenbart for det naturvitenskapelige, selv med det parentetisk innskutte tillegget «naturhistorie». Hovedvitenskapsfag og hovedgrener var her teoretisk og praktisk fysikk og den fysiske kjemi, zoologi, botanikk og endelig mineralogi og den del av kjemien som dertil henhører.

Det sentrale poenget er at man i planen skilte økonomi og naturvitenskap i to ulike fakultet. Og da kommisjonen gjorde seg sine tanker om hvem som kunne bekle lærerpostene ved det kommende universitetet, var det ved det *naturvitenskapelige fakultet* de så for seg Christen Smith (Holst 1851: 244ff). Da må det ha vært *botanikken* man kunne tenke seg å sette Smith til å stelle med. Å gjøre ham til professor i *økonomi* var slett ikke aktuelt i 1812. Men på vårparten 1812 var det ennå for tidlig å rette noe fremstøt om et professorat mot Smith. Han var ikke aktuell for å få noen av de første postene som skulle bekles, som vi skal komme til nedenfor – og han var uansett nederst på kommisjonens liste for det naturvitenskapelige fakultet.

Christen Smith og det økonomiske selvforsyningsprosjektet

I en masteroppgave har Ernst Bjerke synliggjort et økonomisk selvforsyningsprosjekt som fikk en viss utbredelse i Norge, særlig etter 1807 (Bjerke

2008). For Norge, som også da bygget sin økonomi på utstrakt varebytte med utlandet, var det kort sagt en katastrofe å komme i krig med Storbritannia. Dels var britene en sær viktig handelspartner, dels var de verdens sterkeste sjømakt – med en tilsvarende evne til å blokkere norsk økonomi. Blokadesituasjonen etter 1807 aktualiserte rimelig nok den allerede eksisterende tenkningen om intensivert utnyttelse av innenlandske ressurser.

Det var i denne konteksten *Selskapet for Norges Vel* ble stiftet julen 1809. Norges vel skulle blant annet fremmes gjennom «en rigtig Benyttelse af Landets naturlige Fordele». For å realisere dette drev Selskapet en variert opplysnings- og støttevirksomhet. Da blir det et interessant spørsmål: hvordan stilte Smith seg til Selskapets arbeid? Om han nå virkelig var botaniker og økonom burde han vel kastet sine krefter inn for selskapets sak? Altså lagt vekt på den økonomiske nytten av sin botaniske kunnskap? Så synes ikke å ha vært tilfellet. Derimot virker det som han var mer interessert i å bruke selskapet for sin egen sak: den rene botanikken.

Vi skal ikke overdrive. Smith var ikke fullkomment uinteressert i den økonomiske verdien av botanisk kunnskap, men det er grader av alt. Som en motpol til Smith kan vi bruke den 13 år eldre Martin Richard Flor (1773–1820). Flor kom etter studier i naturvitenskap i København som lærer til Katedralskolen i Christiania i 1800, hvor det etter eget utsagn var hans «lykkelige Lod at have den Ære at være den Første, som foredrog hele Naturhistorien i en lærd skole i Norge» (Holmboe 1929: 177). Han ble også en av de ivrigste formidlere av naturvitenskapens nytteverdi via surrogatprodukter, grundig aktualisert under blokadens mangelsituasjon. Han reiste rundt som agitator. Og han ga ut brosjyrer, som *Naturvidenskabens Hjælp for Norge i den fødetrange Sommer 1808* i 1810. Oppnavnet «mosepresten» vitner dog om at publikums interesse var heller blandet (Holmboe 1929: 177). Og denne mosepresten ble fra 1810 den klart mest aktive i den naturvitenskapelige klasse i Selskapet for Norges vel. Smith hadde et ambivalent forhold til Flor. Hans entusiasme kunne Smith ikke klage på. Men ellers mente han at Flor fullstendig dominerte den naturvitenskapelige klasse i selskapet, til tross for at han var faglig svak (Dahl 1895: 50, 72f).

Smith hadde i 1808 fått sin medisineksamen i København, i en alder av 23 – til tross for at mye av studietiden gikk med til å samarbeide med botaniker Hornemann. Da selskapet for Norges Vel ble stiftet, satt han som vikarierende stadsfysikus (senere: distriktslege) i Tønsberg, uten at hans hjerte lå i arbeidet. Han ønsket å være botaniker, og skulle sommeren 1810 igjen på botaniseringsferd til fjells i Norge. I den forbindelse skrev han til Selskapet, og lurte på om det var noe han kunne undersøke som kunne være Selskapet til nytte. Flor sendte en liste på elleve punkter tilbake, hvoriblant

ønsker om bedre måter for smørkjerning og ysting, og observasjoner av fjellbondens karakter (Munthe 2004: 182f, Bjerke 2008: 76). Muligens var det nettopp disse punktene Smith fant «heel besynderlige», som han skrev i et brev til Hornemann (Dahl 1895: 47). Fjellbønders karakter lå nok utenfor Smiths interesse- og kunnskapsområde. Derimot skrev han etter reisen noe han selv kalte en liten avhandling om norske medisinske fjellplanter, som vel var et punkt på listen som Smith fant mindre besynderlig.

Noen avhandling var det strengt tatt ikke. Teksten ble i 1817 trykket under tittelen *Bemærkninger over nogle Norske medicinske Fjeldplanter* (Smith 1817), og Smith kunne like gjerne ha skrevet den uten å ha gjennomført fjellvandringen sommeren 1810. Han bygde på det han visste fra før. Smith valgte å konsentrere seg om de fjellplanter som hadde *eksport*potensial. Han passet derfor på å si at *han* ikke var opptatt av islandsrose, som riktignok var en viktig plante både i økonomisk og medisinsk sammenheng. Den hadde andre allerede snakket nok om, og var dessuten så utbredt at «den neppe kan blive til en betydelig Udførsels-Artikkel» (Smith 1817: 233). Bemerkningene munnet ut i noen praktiske forslag knyttet til fastsetting av priser og behandlingsmåte av de aktuelle vekstene. Samlet sett var bemerkningene et nokså høflig og sjangerriktig svar til Selskapet fra den unge stadsfysikusen, uten at det kostet ham veldig mye arbeid.

Smith trivdes ikke som stadsfysikus i Tønsberg, og valgte senhøstes 1810 å slå til på en mulighet som bød seg for en stilling ved det Kongelige Frederiks hospital i København. Han kjente hospitalet godt fra egen studietid, men minst like viktig: Han hadde sine botanikervener i København, og sykehusets nærmeste nabo var den botaniske have. Men heller ikke denne legetilværelsen var det han ville. Våren 1812 sa han opp stillingen, og dro hjem til farsgården Smithestrøm. Her forberedte han årets botaniske fjellvandring, som han håpet på delvis finansiering til fra Norges Vel.

Høsten 1810 hadde nemlig brødrene Jacob (1773–1844) og Niels Aall (1769–1854) lovet å gi 4000 riksdaler til Selskapet. Gaven var stor (om enn stadig minkende, grunnet krigstidens galopperende inflasjon), og oppgaven likeså. Pengene skulle brukes til å lønne en natur- og fabrikkkyndig mann i to år, for å reise gjennom landet, studere de ulike distrikters åkerdyrking, skogbehandling, fabrikk-flid og lignende – og gi råd om hvordan disse systemene skulle drives best mulig. Selskapet fant ingen mann som kunne ta på seg noe slikt, og pengene ble stående til inflasjonstap og ikke forrentning.

Så sendte Christen Smith våren 1812 et forslag til Selskapet om hva han kalte en botanisk-økonomisk reise. Han skulle altså uansett på botanisk vandring. Han kunne, om han fikk støtte, utvide sin reise noe. Men først og fremst skulle det være en botanisk reise, noe som «for Nærværende [synes]

at være den meest nødvendige iblandt de naturvidenskabelige.» Det var nemlig andre som allerede var i gang med mineralogiske og zoologiske undersøkelser av fedrelandet. Ennå var den norske flora bare stykkevis undersøkt, skrev Smith: «Endnu ligger den største Deel af hele Plantefamilier, bevaret i Naturens Skjød, ukjendt for Videnskapen. Iblandt disse kan man især nevne *musci*, *lichens* og *algæ aquaticæ*» (Budstikken 1812 (b): 358). Smith må selv ha forstått at vitenskapelig kartlegging av mose, lav og marine alger neppe var helt hva Aall'ene hadde hatt i tankene.

Mot slutten av forslaget skrev han derfor mer konkret om de «oekonomiske Gjenstande, som denne Reise vilde aabne den beste Leilighed til at faae undersøgt» (Budstikken 1812 (b): 358). De begrenset seg imidlertid til å samle erfaringer om fjellplanter som kunne brukes som vinterfôr til kyr, samt til å komme med forslag til forbedring av fisket i vann og elver. Og i forlengelsen av det: å komme med forslag til forbedringer i bevaring av fisken, så man ikke lenger var henvist til å lage rakørret av den. Brukt slik ble jo den økonomiske verdien av fisken mindre, samtidig som den ble høyst usunn å spise. Den hyppige spising av rakørret bidro i betydelig grad til radesyke, skrev Smith. Flere av forslagene hadde Smith hentet direkte fra den naturvitenskapelige klasses program, og kunne derfor forvente at de ble godt mottatt, skriver Ernst Bjerke (Bjerke 2008: 78). Likevel: Hverken Flor i Selskapets naturvitenskapelige klasse, Selskapets direksjon eller Aall'ene syntes den foreslåtte botanisk-økonomiske reisen var noen sentrumsblink ut fra intensjonene bak pengegaven. Giverne mente likevel Smith kunne få den halvparten av pengene som allerede var betalt inn (*Budstikken* 1812(a), *Budstikken* 1812(b)).

Selve turen trenger vi ikke gå inn på, men det er av en viss interesse å notere at Smith i forbindelse med skrivingen av rapporten tilbake til Selskapet sukket over «nogle kiedelige oekonomiske Punkter der ere mig anbefalede til Undersøgelse» (Dahl 1895: 63f). Ikke desto mindre regnet han med å kunne få den andre halvparten av pengene for en lignende tur året etter. Aall'ene hadde i praksis akseptert det allerede, skrev han i desember 1812. Med et slikt utgangspunkt så han vel ikke særlig grunn til engang å late som han var interessert i de økonomiske aspektene ved saken. Men dermed ble det kanskje for mye for mosepresten Flor? I alle fall klaget Smith året etter over at det var kommet «nogle taabelige Indvendinger mod Reysen af Selsk. naturvidensk Klasse der syntes at ville gjøre Oekonomien til Hovedsagen.» Skulle det være på den måten, så kunne Smith heller klare seg uten støtten (Dahl 1895: 68)! Og da fikk han det som han ville.

Flor kommenterte dette med noe spydighet i et skrift utgitt i 1813, hvor han blant annet redegjorde for Smiths reiser og den støtte han hadde mottatt. Flor hadde ellers deltatt på noe av Smiths reise i 1812, men han passet

på å fortelle at han hadde bekostet dette selv. På disse reisene hadde Smith vunnet mange erfaringer med «økonomiske Gjenstande», skrev Flor, og heftet på følgende kommentar: «Ogsaa om disse Gjenstande vil formodentlig blive publiceret Noget» (Flor 1813: 40). Flor formodet feil.

Det ble mest botanikk, og heller lite økonomi, med Smith. Preben Munthe er for så vidt enig i dette. Han skriver et sted at «Smith var opptatt av den rene botanikk», og at Smith ved «flere anledninger uttrykte sin irritasjon over å skulle beskjeftige seg med plantenes bruk og økonomiske verdi» (Munthe 2004: 114). Når Smith da kalles «økonom», så har det strengt tatt kun med professortittelen hans fra 1814 å gjøre. La oss derfor se nærmere på den saken.

Professoratet Smith fikk

Våren 1812 ble det altså lagt nokså klare planer for oppbyggingen av et norsk universitet, som skulle skje etappevis. Ved årsskiftet 1812–13 ble den første gruppen av professorer utnevnt, slik at de skulle kunne starte virksomheten høsten 1813. Da var det de forberedende prøver for studentene som måtte besørges: Det vi kjenner som examen artium og examen philosophicum.

Smith visste rimeligvis han var nevnt som professorkandidat. Vinteren 1813 fant han utsiktene til en ansettelse ved universitetet «overmaade behagelig», selv om han også var kledelig bekymret over sine egne mangler – og samtidig mente han burde reise utenlands et par års tid før han eventuelt kunne tiltre. På den andre siden: om det ikke ble noen professoransettelse «maae jeg vel, ophøre at tænke paa videre Fremskritt i den kiære Videnskab og igjen begynde at føle Pulsen, og søge Embede i denne Vey» (Dahl 1895: 65). Professoratet i botanikk var altså langt å foretrekke fremfor den medisinske vei. Noen søknad fra Smith kom imidlertid ikke ennå.

I løpet av 1813 kom muligheten for professoratet nærmere. Niels Treschow (1751–1833) var nå kommet til Christiania som filosofiprofessor, og viktig tilrettelegger for den videre oppbyggingen av universitetet. Treschow overtalte etter hvert Smith til å søke en professorstilling. Da Smith i november 1813 skrev til sin gamle mentor Hornemann i København var det liten tvil om at kandidaten var spent. Smith regnet nemlig med at nettopp Hornemann ville ble bedt om å uttale seg om søknaden, og håpet på å bli holdt underrettet om hva Treschow og andre viktige personer måtte mene (Dahl 1895: 73). Så skal vi legge merke til at Smith konsekvent skriver om «den botaniske Plads». Hvorfor skulle han annet? Det var jo en slik som var planlagt.

Som kjent gikk slett ikke alt som planlagt i 1814. For Danmark-Norges del varte krigen til 14. januar, da Kielfreden ble undertegnet. Kongen i København frasa seg gjennom dette sin rett til Norge, som i stedet ble overført til kongen av Sverige. Året før var kongens fetter og tronarving,

prins Christian Frederik (1786–1848), blitt sendt til Norge som stattholder. Han stilte seg nå i spissen for nordmennenes opprør mot kongens beslutning, som endte med Riksforsamling, grunnlov og statskonstituering i mai. Innen den tid hadde Christian Frederik organisert fem departementer, samt det som fikk navnet Comiteen for Oplysningsvæsenet. Under denne Opplysningskomiteen sorterte det fortsatte høyst uferdige universitetet, som ikke fikk aller høyeste prioritet denne våren.

Nettopp dette frustrerte Smith: «Efterat Rigernes Forbindelse var brudt, stoed det atter hen en lang Tid uden at jeg hørte det mindste». Smith hadde derfor nesten søkt en legestilling på Kongsberg, da han fikk et brev fra Opplysningskomiteen, hvor Treschow nå hadde sete. Smith burde skrive til prinsregenten om den botaniske plass, fikk han vite. Smith reiste da sporenstreks til Christiania, for å avklare sakene med Opplysningskomiteen (Dahl 1895: 77f).

Avklaringene gikk for det første ut på at han skulle få lov til å reise et år eller halvannet, før han tiltrådte posten, slik han også tidligere hadde antydnet at han ville. Det skulle han gjerne ofre farsarven på, skrev han, siden fremtiden nå var trygget. Han hadde dog samtidig poengtert at den botaniske have – som professoren i botanikk skulle ha ansvaret for – også ville ha nytte av reisen. Og da skulle han i alle fall delvis få refundert utgiftene. Overfor professor Hornemann i København beskrev Smith planen og reiseruten gjennom Europa, og ba om tips om hvem han burde besøke de ulike stedene, for at den begrensede tid skulle kunne brukes best mulig. Så la han til noe som er høyst interessant: «Man har – langt fra just efter mit Ønske – ogsaa anbefalet mig Oekonomien til Studering.» At det ikke var Smiths ønske å bruke tid på økonomi er ikke overraskende. Men hvem var det som ønsket det, og hvorfor?

Da Smith skrev dette, var han ennå ikke utnevnt til professor. Sakene må likevel ha vært ferdig diskutert med Opplysningskomiteen, som ikke fullt 14 dager etter at Norge var konstituert som egen stat, fikk lagt frem en innstilling om universitetssaker for den nyvalgte kongen (Andresen 2005: 79ff). Nettopp etableringen av den nye staten tilsa at man måtte holde tempoet oppe, av flere grunner. Utover hensynet til den allmenne kultur ble det henvist både til rikets fortsatt isolerte stilling og at staten trengte dugelige embetsmenn i alle forvaltningens grener. Komiteen foreslo nå ti nye stillinger ved universitetet, og alle navn og stillinger hadde vært inne i diskusjonene på en eller annen måte tidligere i prosessen. Men hva var det den nye staten trengte mest? Jo, fungerende fakulteter for teologi, jus og medisin. Det var herfra man skulle klekke ut den nye statens embetsmenn. Det medisinske fakultet fikk nå tre professorer, altså full bemanning ut fra 1812-planen. Teologi og jus ble brakt opp til to hver.

Når det gjaldt statsøkonomien var både hastverk og ambisjoner mindre i 1814, og den foreslåtte løsningen involverte Christen Smith. Han ble, som vi innledet med, foreslått som «Professor i Botanik og statsoeconomiske Videnskaber, især Landhuusholdningsvidenskabene». I ettertid har man helst kuttet vekk dette siste leddet, og gjerne omtalt Smith som professor i botanikk og statsøkonomi – som om begge deler skulle være av samme betydning. Slik var det ikke.

Opplysningskomiteen skrev selv at det var «hensigtsmæssigt og til Besparelse for Universitetet» å knytte «Landhuusholdningen» til *professoratet i botanikk*. Botanikken var altså det primære, mens det vi mer moderne kan kalle landbrukslære ble hengt på som et tillegg. Faglig sett var det kanskje ikke helt på jordet å la botanikeren få et ansvar for dyrking av jorda. Smith hadde nok likevel langt større kompetanse på å beskrive planter, enn på hvordan man skulle få mest mulig produksjon ut av åker og eng. Det var slik man i 1812-planen hadde tenkt om fellesposten «Land- og Forst-Oeconomie», under det statsøkonomiske fakultet. Siden landbruksøkonomi i tidligere planer sorterte under statsøkonomi, så kunne man med en viss rett si at Smith også skulle stille med statsøkonomi. Det kan imidlertid virke som noen i Opplysningskomiteen i 1814 syntes dette var å trekke det vel langt. I innstillingen hadde det opprinnelige tillegget til «professor i botanikk» vært «og statsoeconomie», men det ble underveis rettet til «statsøeconomiske videnskaper», og da især landbrukslære. Valget av den ubestemte flertallsformen kan indikere at Smith var akseptabel i en begrenset *underkategori* av statsøkonomien, men ikke i statsøkonomi som hovedvitenskap (Andresen 2005: 80). Men noen egen professor i statsøkonomi foreslo ikke Opplysningskomiteen. I sin kjerne var Opplysningskomiteens innstilling rett og slett et sparetiltak, og statsøkonomien som vitenskap fikk klare seg med Smith som et fikenblad.

Som en midlertidig ordning ble universitetet i Christiania etter denne runden med ansettelser midlertidig organisert med de samme fire fakultet som en hadde i København: et teologisk, et juridisk, et medisinsk og et «interimistisk filosofisk Fakultet» (Collett 2011: 176). Planene om annerledesuniversitetet fra 1812 var det lite igjen av. Hardest gikk det ut over statsøkonomien. Hadde den medisintutdannede professor i botanikk med tilliggende herligheter noen gang tiltrådt sitt embete, ville han blitt plassert i det filosofiske fakultet.

Før han skulle tiltre professoratet fikk Smith lov til å legge ut på en reise, som ifølge innstillingen skulle gjøre ham ytterligere kvalifisert til embetet. Og da skjønner vi jo hvem som hadde anbefalt Smith «Oekonomien til Studering» på reisen. Det må rimeligvis ha vært Opplysningskomiteen, som

også hadde gitt ham statsøkonomiske vitenskaper i fanget, via landhusholdningen. For Smith må dette ha vært et lite velkomment appendiks til stil-lingen, men slike kan jo fjernes ved behov. Og hvor mye ville han i profes-sorgjerningen måtte bekymre seg for dette med økonomi? Kong Christian Frederik skrev i sin dagbok at han hadde utnevnt Smith til professor i botanikk, rett og slett (Kong Christian Frederiks dagbok 1914: 221).

Botaniker – men ikke økonom

Det er selvsagt godt mulig at Smith ikke ville plage sin botanikervenn med kjedelige økonomiske studier. Hans siste, og lange, brev til Hornemann fra mars 1815 tyder imidlertid på at Smith ikke la særlig vekt på Opplysnings-komiteens formaning om å ta opp økonomien til studering under sin stu-diøreise. Derimot er det nokså utførlige rapporter om deres felles botaniske interesser, både fra felt og med tanke på botaniske hager. Brevet ble skrevet etter at Napoleon hadde vendt tilbake fra sitt eksil på Elba, og krigen igjen hadde begynt å prege Europa. Men Smith var lykkelig. Hornmann kunne «maaske finde det lidt excentrisk naar jeg fortæller [...] at jeg just nu staaer nær ved at forlade Europas igjen begyndende Blodscener for at styre til Hes-peridernes freedlige Have – de canariske Øer». Han skulle ikke dit for å studere økonomi eller landusholdningsvitenskap: «Det har altid været en af mine faae desideria at faae see Naturen i sin kraftigste Fylde under Troperne – Canariernes Vegetation er vel temmelig nøye undersøgt men i den crypto-gamiske Vey og for generelle Observationer er der vel nok tilbage at udrette.» Man skulle tro det ikke kunne være mulig å bevege seg lenger bort fra ideen om å gjøre botanikk til et verktøy for økonomisk vekst gjennom kartlegging av fedrelandets naturressurser enn dette. Likevel klarte Smith det.

Smith hadde knapt kommet tilbake til London fra Kanariøyene, og slett ikke rukket å bearbeide ekspedisjonens vitenskapelige resultater, før han fikk et nytt tilbud han ikke klarte å si nei til. Britenes marine og viten-skapsakademi var i gang med å utstyre en ekspedisjon som skulle følge elven Kongo inn i landet og finne ut hvor den kom fra. Dette var bokstavelig talt en ekspedisjon inn i det ukjente. Akademiets president, sir Joseph Banks (1743–1820), hadde påtatt seg ansvaret for å finne en naturforsker til ekspe-disjonen – og valgte Smith. Det er blitt hevdet at ekspedisjonen oppnådde to resultater («HMS *Congo* (1816)», Wikipedia). For det første fikk man bevist at Kongo ikke var seilbar lenger enn 160 kilometer inn i landet. For det andre fikk man bevist at slike ekspedisjoner var lite mer enn selvmord før den medisinske vitenskap hadde utviklet seg. Knapt noen overlevde turen med *HMS Congo*. Smith gjorde det ikke.

Smith kom dermed aldri til å tiltre sitt professorat i botanikk og statsøkonomiske vitenskaper, især landhusholdningsvitenskapen. Det vil være urimelig å omtale Smith som økonom ved ansettelsen, selv om tittelen på hans professorat kan forlede til å tro han var det. Hadde Smith tiltrådt sin stilling i Christiania, ville han primært fått ansvar for botanikken og den botaniske hage. Så kunne man håpe at den som fikk et embete som formelt sett inkluderte statsøkonomiske embetsplikter i form av landbrukslære ville skaffe seg kompetanse til å skjøtte også disse. Om Smith ville ha *blitt* økonom får vi aldri vite, men det er vel tvilsomt.

Litteratur

Andresen AF. *Nytte, dannelse, vitenskap? Universitetet og økonomifaget i det nye Norge 1811–1840*, Oslo: Forum for universitetshistorie, Historisk institutt, Universitetet i Oslo, 2005.

Bjerke E. *Uavhengighet gjennom vitenskap: Naturhistorie som økonomisk og politisk redskap i opplysningstidens Danmark og Norge*, Masteroppgave, Universitetet i Oslo 2008.

Budstikken, 5.6.1812: 216–219 (a)

Budstikken, 21.8.1812: 356–363 (b)

Collett JP. *1811–1870. Universitetet i nasjonen*, Bok 1 i: Collett JP, red. *Universitetet i Oslo 1811–2011*, Oslo: Forum for universitetshistorie/Unipub, 2011.

Dahl O. «Breve fra norske botanikere til prof. J. W. Hornemann», *Archiv for matematik og naturvidenskab*, vol. 17 (1895): 1–99.

Flor MR. *Bidrag til Kundskab om Naturvidenskabens Fremskridt i Norge: Et Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Christiania Kathedralskole i September 1813*, Christiania 1813.

Holmboe J. «Flor, Martin Richard» i Edv.Bull & Einar Jansen: *Norsk biografisk leksikon*, bind IV, Oslo: Aschehoug, 1929: 177f.

Holst C. *Det Kongelig Norske Frederiks Universitets Legater, samt Aktstykker, vedkommende Universitetets Oprettelse, dets Donationer m.M.*, Christiania: Det kongelige Frederiks Universitet, 1851.

«HMS Congo (1816)», Wikipedia [[https://en.wikipedia.org/wiki/HMS_Congo_\(1816\)](https://en.wikipedia.org/wiki/HMS_Congo_(1816))], 16.7.2021.

Kong Christian Frederiks dagbok fra hans ophold i Norge i 1814, Kristiania: Grøndahl & Søn's Boktrykkeri, 1914.

Munthe P. *Christen Smith. Botaniker og økonom*. Oslo: Aschehoug, 2004.

Smith C. «Bemærkninger over nogle norske medicinske Fjeldplanter», *Topographisk-statistiske Samlinger*, bd. II, 2. del. (1817): 230–242.

Jan Thomas Kobberrød

jank@usn.no

Universitetet i Sørøst-Norge

Postboks 235, 3603 Kongsberg

Jan Thomas Kobberrød er professor i historie ved Universitetet i Sørøst-Norge.

Vitenskapelig praksis, opplysningsstrategier og sykdomsforståelse i Christen Smiths samtid

Michael 2021; 18: 466–81.

Christen Smith (1785–1816) hadde utdanning i medisin fra Københavns universitet, men praktiserte knapt som lege. At han ble tildelt et professorat i botanikk og statsøkonomi i 1814, kan fortone seg fremmedartet. I tiårene rundt 1800 hørte akademisk praksis innenfor ulike disipliner like fullt til det vanlige. Vitenskapelig arbeid ble i mye større grad enn i dag forstått instrumentelt, som veier til å forvalte statens ressurser innenfor kameralistiske forståelsesmåter. Slik sett dreide klassifisering av planter seg ikke bare om taksonomi, men også om bruk til medisinske formål og om økonomisk utbytte. I artikkelen diskuteres tidlig vitenskapelig praksis som i dag kan oppfattes som eklektisk, ideologiske foringer for statsforvaltning innenfor det seine eneveldet, og sykdomsforståelser i Christen Smiths samtid.

18. februar 1816 sto Christen Smith (1785–1816) på kaia i Sheerness ved utløpet av Themsen i Sørøst-England. Han var 30 år gammel og var to år før utnevnt til professor i botanikk og statsøkonomi ved Det Kongelige Frederiks Universitet i Kristiania. Han skulle om bord i seilskipet «Congo». Det var samlet en del folk der som han knapt kjente, skrev Christen Smith, «... med Miner, der syntes at røbe deres Tvivl om nogensinde mere at see mig igjen»¹. Det var en presis forutelse. Han var på vei med en britisk ekspedisjon som blant annet hadde som mål å fargelegge noen av de hvite flekkene på europeernes Afrika-kart, mer bestemt å undersøke kildene til elva Kongo. Christen Smith kom aldri hjem igjen. 20 andre gjorde heller ikke det. De vitenskapelige resultatene av ekspedisjonen sto i forhold til dens tragiske endelikt.

¹ Smith 1819: 15.

Vitenskapelig praksis på tvers av disipliner

På ekspedisjonen til Afrikas indre var Christen Smith engasjert som botaniker, blant andre vitenskapsmenn fra ulike fagfelt. Selv var han knyttet til flere akademiske disipliner, med utdanning i medisin fra Københavns universitet og altså som professor i tilsynelatende så ulike felt som botanikk og økonomi. Slik kan Christen Smith, sett fra vår egen tid, oppfattes som en eklektiker. Det var like fullt mer normalt enn det motsatte i hans samtid.

En av de vel så kjente menn som opererte innenfor vitenskapelig mangfold, var Erik Gerhard Schytte (1729–1808). Han er ofte og svært presist omtalt som «prestelege» og var en av mange. I betegnelsen ligger det at disse mennene var utdannet i teologi, men også praktiserte innenfor et annet felt – eller at utdannelsen dreide seg om flere disipliner. Det var det siste som var tilfellet med Erik Schytte. Han begynte medisinstudier i København i 1742, fortsatte i Altona, men avbrøt studiene². Like fullt hadde han åpenbart oppnådd nok kvalifikasjoner til å kunne vikariere som stadsfysikus i Bergen noen år ved begynnelsen av 1750-tallet³. Etter å ha fullført teologistudiet med sin far som huslærer, ble Schytte engasjert som misjonær i Lyngen i 1755. Sto han foran en karriere som prest? Ja, han ble sogneprest i Buksnes i 1761 og i Bodø i 1776, dessuten ble han prost i Salten. Samtidig var han blant dem som ble fikk æren av å publisere en artikkel i den første utgaven av landets første vitenskapelige tidsskrift, *Det Trondhjemske Selskabs Skrifter*, som kom i 1761. Temaet var ikke teologi. Erik Schytte beskrev røde steiner i elvene og marmor i fjellet, kobbermalm i Kåfjorddalen og salpeter som var brukbart til gjødsel. Han merker seg forekomst av moltebær og syregress og var full av undring over en lysende grønn svamp som fiskerne fikk opp av havet med line. I februar var det så kaldt at noe flytende pottaske han hadde laget til, var blitt krystallisk. Det skulle ikke kunne skje, hadde han lest i en vitenskapelig avhandling på latin, men nå var kulden ekstrem: Spriten i et «... ordinaire Thermometro var da falden lige ned til Kuglen». Erik Schytte kommenterer lakonisk: «Hvad den som i saadan Frost skal reise, maae lide, er deraf læt at slutte.»⁴.

At Schytte fikk publisere i tidsskriftet til organisasjonen som seinere skiftet navn til *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab*, sier noe om posisjonen hans i det lille akademiske miljøet i Norge. At han skrev om biologi og kjemi sier noe om akademikerens mangfoldige interesser. Men Erik Schytte beskriver også et møte med sykdom og behandling. En «Finne-Quinde» fra Rastebynes i Lyngenfjorden hadde kommet til ham før juletider i 1757 med

2 Forsdahl 2001; «Erik Schytte», Norsk biografisk leksikon, https://nbl.snl.no/Erik_Schytte.

3 Scharffenberg 1904: 288–289.

4 Schytte 1761: 286.

sterke smerter – «... en utaalelig Pine, der næsten gjorde henne rasende». Schyttes behandling var enkel og effektiv. Han gjorde et snitt i armen med en «stor Lancette», smurte inn en salve for å drive ut væske, deretter *Cataplasma emolliens* – en grøt av linfrø. Etter tre dager var det bare igjen en rød hevelse. Tretten dager etter skjedde det noe uventet: Ut av såret på armen kom det fram en trekantet, rusten synål, «... Aadde- og Øie-løs ...». Kvinnen var helt frisk etter få dager⁵.

Kvinnen fra Rasteby døde like fullt «... omsider in Majo 1758. af den grasserende Pleuritis ...», skrev Erik Schytte⁶. Han kunne opplyse at pleuritt og en koppeepidemi tok livet av over hundre mennesker ved Lyngenfjorden vinteren og sommeren 1758.

Det var utvilsomt bruk for prestelegene. Det fantes knapt leger. På 1770-tallet ble det ansatt to offentlige leger i Norge, i 1780-åra ni. Inkludert de private, kan ikke mer enn rundt 100 leger ha vært aktive i Norge i 1814⁷. Som sogneprest og prost i Nordland tok Erik Schytte ikke bare imot pasienter. Virksomheten for å bekjempe koppeepidemier på 1760-tallet viser at han prioriterte sin medisinske praksis og at han visste hva han drev med. Han inokulerte en rekke personer med ekte koppevirus etter metoder anbefalt av den engelske pioneren, baron Thomas Dimsdale (1712–1800)⁸. Slik var sognepresten Erik Schytte en av de første som praktiserte inokulasjon i Norge⁹. At han var høyt respektert både av menigheten og av myndighetene i København – og først og fremst for alt annet enn prestegjeringen – viser ærestittelen han fikk i 1782: «Professor Theologicæ Extraordinarius» og omtalen som *Dioceseos Nordlandiae Aesculapius*¹⁰.

Noe av det spesielle med prestelegenes posisjon var også at de oftest var de eneste offentlige embedsmennene i distriktene, og som prester med stor tillit hos menigheten. Fra samme generasjon som Erik Schytte, og generasjonen før Christen Smith, er Hans Strøm (1726–1797) langt mer kjent og en mann med betydelig mer innflytelse. Det fremste grunnlaget for Hans Strøms berømmelse er at han – som sogneprest i Volda – publiserte *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør* i to bind og mer enn 1 000 sider i 1762 og 1766. Verket satte standarden for den flommen av topografiske skrifter som ble trykt i Norge på 1700- og 1800-tallet. Bøkene var utstyrt med kart, kobberstikk og tabeller og framsto langt på vei som en totalbeskrivelse av Sunnmøre. Han tok for seg geografi, topografi, geologi,

5 Schytte 1761: 286–287.

6 Schytte 1761: 187.

7 Moseng 2003: 262–263,

8 Forsdahl 2001.

9 Moseng 2003: 167–179.

10 Forsdahl 2001: 1831.

Figur 1. Et vesentlig virkefelt for vitenskap i tiårene rundt 1800 var å bidra til å kartlegge og forvalte statens ressurser – blant annet gjennom topografiske skrifter. Her det detaljrike kartet fra prestelegen Hans Strøms (1726–1797) beskrivelse av Sunnmøre fra 1762–1766.

biologi, åkerdyrking, kvegavl og næringsliv. Det store siste kapitlet dreide seg om innbyggerne: antall, levkår, skikker, språk og kultur. Her ga Strøm også uttrykk for bekymring over spedbarnas helse og høye dødelighet. For ham dreide opplysningsskriftet seg om grunnlaget for «Forbedring i de Folkes Vilkaar», som han skrev i fortalen til kongen¹¹.

Rentekammeret i København anså Strøms bøker som et mønster for topografiske skrifter¹². Det er mulig å hevde at Strøms beskrivelse av Sunnmøre ikke er blitt overgått verken før eller seinere. Sjangeren hadde vesentlige utgangspunkt både i Ludvig Holbergs *Den Berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse* fra 1737 – med bidrag om helse og klima – og Erik Pontoppidans *Norges naturlige Historie*, som kom ut i to bind i 1752–53 – der han ga spredte opplysninger om sykdom og sunnhet, blant annet ved tallfesting av dødeligheten under den store pestepidemien i Christiania i 1630.¹³

Innenfor naturvitenskapene var det mange som praktiserte på tvers av disipliner i overgangen mellom 1700- og 1800-tallet, som Christen Smith. Ser vi på tre av de dominerende historikerne fra første halvdel av 1800-tallet,

11 Strøm I, 1762: v.

12 Supphellen 1979: 200.

13 Holberg 1737 (2021); Pontoppidan II, 1753 (1977): 423.

er et tydelig fellestrekk at de hadde sin grunnutdanning i tradisjonelle profesjoner. Juristen Torkel H. Aschehoug (1822–1909) var den mest mangfoldige og leverte betydelige arbeider innenfor jus, sosialøkonomi, statistikk og historisk demografi. Jurist var også P. A. Munch (1810–1863), forfatteren av det massive åttebindsverket *Det norske Folks Historie*. Hans kollega og den som sammen med Munch tilskrives opphavet til «den norske historiske skole», Rudolf Keyser (1803–1864), var utdannet i teologi¹⁴. En vesentlig begrunnelse for det tilsynelatende eklektiske, var sjølsagt at historiefaglig utdanning på høyt nivå ikke var tilgjengelig. Virksomhet innenfor ulike vitenskapelige disipliner må uansett forstås som normalen, ikke som avstikkende.

Felles for teologen og historikeren Rudolf Keyser og medisineren, botanikeren og økonomen Christen Smith var at de begge hadde støtte fra *Selskabet for Norges Vel*. Keyser søkte selskapet i 1825 om bidrag til en reise til Island. Om sitt eget forhold til selskapet, skrev Smith i 1810 at:

... *Selskabet for Norges Vel kort før min Fjeldreise skrev mig til et Brev hvori de opgav mig adskillige Punkter de ønskede jeg vilde skaffe dem Oplysning om paa Reysen ...*¹⁵

Han la til at det han ble bedt om å framskaffe – kunnskap om planter for medisinsk bruk – hadde han foreløpig bare klart å realisere gjennom det han omtaler som «den lille avhandlingen» *Bemærkninger over nogle norske medicinske Fjeldplanter* fra 1811¹⁶. I denne teksten på tolv sider kombinerer Christen Smith langt på vei alle sine tre disipliner: medisin, botanikk og økonomi. Et essensielt poeng med prosjektet dreide seg om ressursforvaltning, til statens og statens innbyggers beste.

«Forbedring i de Folkes Vilkaar»

Det er liten tvil om at et vesentlig formål for de topografiske verkene var å bidra til myndighetenes kunnskap om statens ressurser¹⁷. Slik fungerte de som grunnlag for kloke politiske beslutninger og for økt velstand og makt – forbedring av folks levkår, som Hans Strøm uttrykte det i beskrivelsen av Sunnmøre¹⁸. Dette er linjer som finnes igjen i en tysk tradisjon fra midten av 1700-tallet, der *statistikk* hadde sin opprinnelige betydning som statsvitenskap. I 1749 formulerte professoren i jus i Göttingen, Gottfried Aachenwall 1719–1772) – som også var filosof, historiker, økonom og

¹⁴ *Norsk biografisk leksikon*: https://nbl.snl.no/P_A_Munch, https://nbl.snl.no/Rudolf_Keyser, https://nbl.snl.no/Torkel_Halvorsen_Aschehoug.

¹⁵ Dahl 1895: 47.

¹⁶ Smith 1817.

¹⁷ Supphellen 1979: 202.

¹⁸ Strøm I, 1762: v.

statistiker – et program for å beskrive politiske, sosiale og økonomiske forhold i staten som forutsetninger for politikk¹⁹. Samtidig ble den prøyssiske presten Johann Peter Süssmilchs (1707–1767) bok fra 1741, *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts*, både banebrytende for statistikk som politisk virkemiddel og viktig for tanken om at helseforhold måtte forstås som en vesentlig del av statens ansvar. Süssmilch skrev:

Mange liv kunne bli spart om staten hadde et vaksomt øye, om den temmet fordervelige skikker, og om den satte av de nødvendige midlene til legevitenenskapen²⁰.

For både Aachenwall og Süssmilch dreide det deg om en essensiell del av kameralistiske styringsideologier for statsforvaltning. *Kameralismen* dreide seg om forvaltning av statens ressurser til beste for staten og innbyggerne, først og fremst innenfor mer eller mindre eneveldige styringsmåter. Innsamling av informasjon var en vesentlig side av det hele. Kontroll med statens ressurser angikk også befolkningens helse. For eneveldet Danmark-Norge ble spørsmål om ressursforvaltning mer og mer viktig rundt midten av 1700-tallet. Sentraladministrasjonen kom konkret på banen i 1755. Da innbød overhoffmarskalk Adam Gottlob Moltke (1710–1792), på vegne av kongen, alle rettskafne patrioter til å komme fram med «... alle de indsigter, som tjener til at vedligeholde landets velstand, formindske udgifterne, formere indkomsterne, og i almindelighed folkets nødvendigheder ...»²¹.

Noe som kan fortolkes som et av resultatene av grev Moltkes oppfordring, var tidsskriftet *Danmarks og Norges oeconomiske Magazin*, som teologen Erik Pontoppidan (1698–1764) redigerte fra 1757 til 1764. Ett av de sentrale temaene var spørsmål som angikk befolkningens størrelse: Den kunne, etter enkelte av debattantenes meninger, ikke være stor nok. Få som ytret seg i tidsskriftet unnlot å komme med forslag om hvordan befolkningen kunne økes²².

Da Erik Pontoppidan i 1759 ga ut boka *Oeconomiske Balance eller Uforgribelige Overslag paa Danmarks Naturlige og Borgelige Formue*, gjorde han det klart at de viktigste ressursene for en stat ligger i befolkningen: «Det allerførste som kommer i Betragtning, naar man taler om et Lands Kraft og formue, er uden Tvivl Folke-Mængden». Han tilføyde: «Saavidt beroer Landets Styrke ikke paa dets Storhed, men paa dets Folkemængde»²³. Han påpekte at en sterk stat ikke bare omfattet en stor befolkning, men også en befolkning som har god helse.

19 Supphellen 1979: 202; Rosen 1993: 151; Porter 1999: 50-51; Lie 2001.

20 Johannisson 1988: 94 (min oversettelse).

21 Feldbæk 1998: 218.

22 Oxenbøll 1977: 61. Se også Sogner 1996: 166-168.

23 Pontoppidan 1759: 16-18.

Slike linjer har også blitt fortolket inn i studier av statsmakten i 1600-tallets Danmark-Norge – som den danske historikeren Ole Feldbæk skrev:

*... grunnlaget for rigdom var en stor og velstående befolkning, der kunne stille de soldater og svare de skatter, styret krævede, ...*²⁴

Det er god fornuft i Feldbæks formuleringer: For en statsmakt som i stigende grad bygger sin styrke på en velstående og tallrik befolkning, er det logisk konsekvens i å sørge for at skattegrunnlaget ikke forsvinner med dårlig helse eller under epidemier.

«Det menneskelige Kiøns Vel»

Et stykke på vei kan Christen Smiths jakt etter medisinerplanter i Norges fjell rundt 1811 fortolkes i lys av det seine eneveldets kameralistiske politikk. En nøkkel ligger i framveksten av organisasjoner som Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, stiftet 1760, og Selskabet for Norges Vel, opprettet 1809. Begge var i første halvdel av 1800-tallet aktive som initiativtakere og finansieringskilder for forskningsprosjekter – eller om man vil, opplysningsarbeid til beste for «Statens Flor og Styrke», som Bergens stadsfysikus Johan Büchner (1730–1815) uttrykte det i et opplysningsskrift om koppeinnpoding i 1778²⁵. Skriftet var utgitt av *Det Nyttige Selskab* i Bergen, et av flere lokale selskaper som drev opplysningsvirksomhet knyttet til et stort omfang av temaer. Büchners bok var et prosjekt i merkantilismens ånd. Han selv holdt seg dog til medisinen som virkemiddel for forbedring av «det menneskelige Kiøns Vel», som han formulerte det.

To år før, i 1776, hadde Det Nyttige Selskab utlyst en prisoppgave som også angikk helse spørsmål: «For den grundigste Afhandling om de blandt Bønderne paa Landet mest grasserende Sygdomme, og de derimod brugende Hielpe-Midler»²⁶. Året etter sendte Hans Strøm inn en avhandling. Den ble belønnet med sølvmedalje, og trykt og utgitt på selskapets bekostning i 1778 under tittelen *Kort Underviisning om De paa Landet, i Bergens Stift, meest grasserende Sygdomme, og derimod tienende Hielpe-Midler*. At sognepresten i Volda kom på banen også på dette feltet, er ikke bare karakteristisk for det begrensede intellektuelle miljøet i Norge og deres roller som eklektikere og polyhistorer: Sogneprest Strøm kunne opplyse i forordet at han hadde praktisert som lege på Sunnmøre i omtrent ti år²⁷. Boken representerer like mye betydningen av opplysningsselskapene.

²⁴ Feldbæk 1993: 93.

²⁵ Büchner 1778: 3.

²⁶ *Bergens Adressecontours Efterretninger* 15, 1776. Sitert etter Espelid 1975: 182-183.

²⁷ Strøm 1778: 6.

Hans Strøms lille bok omfatter beskrivelser av lange rekker med medisplanter, riktignok også en god porsjon remedier som fortøner seg drøye for en moderne leser. Mot diare og dysenteri anbefaler han «Svineskarn, helst samlet om Sommeren, og stødt til Pulver»²⁸. Grisemøkk er like fullt et unntak. Håndbøker i legekunst fra det seine 1700-tallet er ikke lenger standardiserte kataloger over midler mot alle slags plager, som hos forgjengerne på 1500- og 1600-tallet, med Avicenna og Galenos som lærde forbilder. Hans Strøms helseopplysningsbok er et tidlig norsk eksempel på at både sykdomsforståelse og oppfatninger av helse ble gitt nye innretninger. For Strøm er lidelser og plager i stor grad blitt *symptomer* på sykdommer. Humoralpatologien var like fullt levende. Han tydde til årelating for å balansere kroppsvæskene, sammen med de andre klassiske kurene mot ubalanse: avføringsmidler, brekkmidler og hostemidler.

Strøm forholdt seg kritisk til sin praksis. Han merket seg at årelating kunne føre til anemi hos barselkvinner og han skrev ironisk mot troen på at «... en vis Aare maa slaaes for enhver Sygdom ...». Strøm hadde lest sin William Harvey (1578–1657) om blodomløpet, og klargjorde at «... det Blod, som een Time er i een Aare, er en anden Time i en anden ...», og at det følgelig var «... ligemeget hvad Aare man aabner, naar den kun er tilstrekkelig stor ...»²⁹.

Ett trekk ved Strøms bok at ytre tegn på sykdom vitner om dypereliggende årsaker. Man kan ikke nøye seg med å behandle symptomene. De kan i seg selv være indikasjoner på en sykdom som er skjult for legen. Kunsten blir å plukke fra hverandre symptomer og tegn for å finne en årsak. Dette er det vi, med et sideblikk til den franske sosialfilosofen Michel Foucault, kan kalle en *analytisk* sykdomsforståelse. Mot slutten av 1700-tallet begynte legens krav til sin egen forståelse, hevdet Foucault, å nærme seg naturvitenskapens:

*Opp til et visst punkt dreide det seg om det samme: Å kunne se, utskille bestemte trekk, erkjenne hvilke som var like og hvilke som var forskjellige, omgruppere dem og klassifisere dem*³⁰.

Sykdomsforståelse i Christen Smiths tid

Da Christen Smith sto ved utløpet av Themsens og ventet på å gå om bord i «Congo», fortonte ikke sykdomsforståelsen blant norske leger seg veldig annerledes enn prestelegen Hans Strøm hadde gitt uttrykk for en generasjon

28 Strøm 1778: 37.

29 Strøm 1778: 9-10, 18.

30 Foucault 2000: 136. Min oversettelse.

før, rundt 1778. Dette vet vi en del om – takket være resultatene av den forordningen myndighetene i København sendte ut i desember 1803. Der ble både offentlige og privatpraktiserende leger i Danmark og Norge pålagt å rapportere årlig om «sunnhetstilstanden» i deres distrikter³¹. Det ble utgangspunktet for den lange rekken med medisinalberetninger som strekker seg nær kontinuerlig fra tidlig på 1800-tallet³². Det er et kildemateriale som er uvurderlig – men lite utnyttet – ikke bare for analyser av helseforhold, men også for fortolkning av sykdomsforståelse. 26 av de første rapportene fra 1804 om helseforholdene er bevart. De dekker 13 amt. Fra de fem siste amtene finner vi de tidligste helserapportene fra perioden 1811–1814³³. Beskrivelsene av sykdommer, legerådene og de sykdomsforståelsene det er rimelig å fortolke på grunnlag av dette, knytter seg til humoralpatologi, miasmatiske forståelse og til utstrakt bruk av medisinalplanter og ofte sterkt giftige kjemikalier – altså i høyeste grad innenfor tradisjonelle rammer.

Da landfysikus i Smaalenenes Amt, Christian Jesper Seip (1751–1806) rapporterte fra Fredrikstad i 1804, demonstrerte han sine botaniske kunnskaper ved å liste opp en serie uggressplanter som ødela bøndenes åkre. Samtidig hadde han under et utbrudd av dysenteri i Aremark fått assistanse av presten, som ble overlatt medikamenter og instruksjoner om bruken. Seips vesentligste bekymringer var knyttet til «radesyken». Mot den forordnet han en rekke urtepreparater, blant dem *sarsaparilla* som har vært brukt i folkemedisin svært lenge³⁴.

Christian Lintrup (1768–1846), amtslege i Hedmark, åpnet sin innberetning for 1804 med å fastslå at den mest framtreddende sykdommen i amtet hadde vært «Galdefeber» som etter en stund hadde gått over til «Forraadnelses Feber». Slik knyttet han seg til forståelsesmåter som ikke gikk ut på spesifikke årsaker til spesifikke sykdommer. De remediene han tok i bruk mot det han omtalte som «venerisk syke», hadde entydig utspring i en humoralpatologisk tradisjon, som dreide seg om å gjenopprette en ødelagt balanse mellom kroppsvæsker. Han ønsket dels å få pasientene til å kaste opp, dels satte han i gang svettekurer. For det siste foreskrev han «Mercuralia», altså

31 *Canc. Circ. (til samtlige Øvrigheder i begge Riger), ang. hvad af Lægerne til Øvrigheden, og af denne til Sundheds-Collegium aarlig skal indbrette*, 20.12.1803. Forordningen er gjengitt i sin helhet i *Medisinalmeldingene 1804*: 84–85 (Mm 1804).

32 De trykte, bearbejdede og publicerte medisinalmeldingene – *Sunnhetstilstanden og medisinalforholdene* – er tilgjengelige fra Statistisk sentralbyrå for 1845 og deretter kontinuerlig 1853–1961: <https://www.ssb.no/a/histstat/publikasjoner/histemne-02.html> (se kapittel 2.9).

33 Takket være presise transkripsjoner av tidligere fylkeslege i Hedmark, Hans Petter Schjønby, er alle de tidligste medisinalinnberetningene for Norge lett tilgjengelig gjennom publikasjonen *Medisinalmeldingene 1804*: https://www.helsetilsynet.no/globalassets/opplastinger/publikasjoner/rapporter2004/medisinalmeldingene_1804_rapport_062004.pdf.

34 Mm 1804: 9–11.

kvikksølv. For brekninger tok han i bruk «Dovers pulver»³⁵. Det dreide seg om en mikstur av opium, laktose og den søramerikansk planten *ipecacuanha* – som på norsk treffende nok fikk navnet «oppkastrot» og som seinere ble importert i store mengder da koleraepidemiene ble truende på 1830-tallet³⁶. Dovers pulver var ennå i 1847 i bruk som kur mot tyfus³⁷.

Friedrich Gottlieb Hoppe (1759–1820), distriktskirurg i Råbyggelaget (i indre Aust-Agder), mente også at de beste kurer ofte var «gjentagne Vomita»³⁸. Johan Boetius Fangel (1780–1805) var landfysikus i Stavanger og Ryfylke og knyttet seg tydelig til en miasmatisk sykdomsforståelse. I 1804 døde flere av det han omtalte som «ordartet, nervøs putrid Feber». Hoppe skrev at den hadde sin:

*Opriindelse af de Heedeange som omsamledes mellem Klipperne og i denne usedvanlig varme og stille Sommer og Høst ikke som ellers har kundet forringes af Vinden*³⁹.

Blant de medisinalinnberetningene som bringer flest konkrete detaljer når det gjelder det kurative, er de som distriktskirurg Johan Winther (1767–1846) i Bodø skrev. I 1806 var prestelegen Erik Schytte fortsatt prost i Salten og sogneprest i Bodø. Det året beskrev han flere mirakuløse behandlinger Johan Winther hadde stått for i Nordlands amt. I 1799 hadde fogden i Vesterålen alarmert amtmannen om utbrudd av venerisk syke på Andøya. På ordre fra amtet reiste Winter nordover og rekvirerte 30 pasienter fraktet derfra til sykehuset i Bodøsjøen. Om resultatet av Winthers kurer skrev sogneprest Schytte om pasientene at de var: «... efter samtliges av ham heldigen fuldendte Cuure, bragte tilbage til deres Hiemsted.»⁴⁰.

Vi kjenner ikke behandlingen distriktskirurgen ga pasientene sine i 1799. I medisinalmeldingen for Nordland for 1811 gir han detaljerte informasjoner om sykdommer og legemidler. Da fiskerbøndene vendte hjem fra Lofot-fisket våren 1811, hadde mange kraftig diare, skrev Winther, som i mange tilfelle utviklet seg til dysenteri. Årsakene dreide seg om dårlig mat – særlig det store inntaket av halvt bedervet fisk uten brød. Winther erklærte at alle de syke ble friske etter behandlingen hans:

*Sygdommen blev med Brugen af Extractum naxis vomicae, forbunden med et Decoct af Cort: Salcis og Rad. Angelic: samt en forbedret Diet, snart helbredet. Kun hos nogle maatte jeg tillige anvende Pulvis Ipecachuanhae Compositur*⁴¹.

35 Mm 1804: 26–28.

36 Moseng 2003: 287–289.

37 *Norsk Magazin for Lægevidenskab* 1847: 501–502.

38 Mm 1804: 50.

39 Mm 1804: 54.

40 Brev fra Professor E. Schytte til J. Winter, 1.9.1806, Riksarkivet (RA) EA-3024/Hjba 4.

41 Medisinalinnberetning fra distriktskirurg J. Winter til Sunnhetskollegiet for Norge 21.12.1811, RA/EA2878/E/L0016.

*Figur 2. Innenfor sykdomsoppfatningene i Christen Smiths samtid var innsamling av medisplanter helt vesentlig. Distriktskirurg Johan Friederich Winther (1767–1846) i Nordland beskrev i 1811 hvordan han blant annet hadde brukt kvann (*Angelica archangelica*) – og helbredet alle sine pasienter. Kvann ved Saltstraumen. (Foto: Øivind Larsen 2020)*

Behandlingen var knyttet til tre forskjellige tenkemåter: urter, diett og regulering av balansen mellom kroppsvæskene. *Extractum nasis vomicae* må ha vært oppløsning av det som på norsk kalles «revekake» eller «brekknøtt», en indisk plante som blant annet inneholder stryknin. *Cort: Salcis* er avkok av vierbark, som inneholder salisylsyre. *Rad. Angelic*: er kvannrot, en medisplanter som har vært dyrket i Norge siden middelalderen. Som tysker kan Johan Winter ha hatt en inngrodd motvilje mot et så ensidig kosthold som lofotfiskerne tydde til i sesongen og mente kanskje mer varierte næringsmidler hadde gunstig virkning på helsen.

Bare i noen få tilfeller måtte han ty til mer drastiske virkemidler. Da tok han i bruk humoralpatologi for å balansere forholdet mellom kroppsvæskene. *Ipecachuanhæ* – oppkastrot – kunne få pasienten til å kvitte seg med litt av den gule gallen.

Seinere på året, i juni, omtalte Johan Winter det han kalte «... Rheumatisk Nervøs Feber ...» i Nesna. Det var alvorlig. En kone og en ung pike var allerede døde etter to ukers sykeleie. Alle tjenestefolkene var syke på

noen nærliggende gårder. Han beskrev sykdomsforløpet nøyaktig og dramatisk. De hadde heftige smerter i alle ledd, sterk hodepine, uren tunge, ubehag i mage og tarmer og feber som kom og gikk. Pulsen var svak og hurtig. Fargen på urinen var mørkerød. Etter en tid kunne pulsen bli svak og matt og pasientene kunne gli inn i bevisstløshet med delirium og muskelkramper. Kom det da diare, var pasienten i stor fare. Falt pasienten derimot inn i en dvaleliggende søvn, var det et tegn på bedring.

Johan Winter ga de syke brekkmidler. Deretter tok han i bruk *Liquor Ammoni acetici*, *Pediluvia* og *Sinapismi*. Hva slags brekkmidler spesifiserte han ikke, derimot altså salmiakk, fotbad og sennepsplaster. Dette hadde gunstige virkninger, skrev han, i løpet av få dager.

Kom det til bevisstløshet, forordnet Winter uttrekk av vendelrot – ofte kalt baldrian – og av den eksotiske planten virginiaslangerot, vekselvis med bruk av en essens av kinabark og salver av kløver, hvitløk, ingefær eller nesle. Ved magesmerter satte Johan Winter inn opiumstinktur som han tilsatte 30 dråper *Elixir Pectorale*. Det siste middelet beskrives i *Pharmacopoea danica* som uttrekk av lakrisrot, fennikelavkok og knust anisfrø som blandes med salmiakk oppløst i sprit⁴². Ved denne behandlingen falt pasientene i beroligende søvn hos og sykdommen forandret seg snart til det bedre.

Dette var noe av det grunnleggende repertoaret av legeskunst rundt 1810. Leger og kirurger hadde i praksis et tilsynelatende uendelig tilfang av urter og naturmedisiner tilgjengelig – ispedd til dels sterkt giftige kjemiske substanser. I tillegg hadde det tidlige 1800-tallets medisiner – som sine kolleger minst tilbake til 400-tallet før vår tidsregning – usvikelig og rasjonell tro på nytten av å balansere de fire kroppsvæskene: blod, slim, sort galle og gul galle. Årelating kan vi ikke se at Johan Winter praktiserte. Tilsynelatende holdt han seg også unna kvikksølv, et av de mer drastiske av legeskunstens virkemidler. Stoffet var lenge det foretrukne middelet mot syfilis og var mye i bruk i radesykehusene i Sør-Norge ved slutten av 1700-tallet⁴³. Betydningen av kvikksølv hadde ikke først og fremst med kjemiske egenskaper å gjøre, derimot for å sette i gang svettekurer – en viktig form for terapi innenfor det humoralpatologiske systemet:

Derimot praktiserte Johan Winter ofte og med stor iver en fjerde grunnleggende form for terapi, i form av «saltsur damp» for å motvirke miasmer. At «miasma» var en hovedårsak til sykdom, var en minst like gammel og like dominerende form for sykdomsforståelse som humoralpatologien. Miasmene kunne oppstå gjennom forråtnelse, stillestående vann, dyremøkk og dårlig begravde lik og formidles gjennom luft, vann og jord – og ved

42 *Pharmacopoea danica* 1826: 162.

43 Moseng 2003: 248–251, 259–260; Lie 2003; Moseng 2006: 184–197.

berøring av folk, dyr og gjenstander. Saltsur røyking var en motgift mot miasmene. Distriktskirurgen begrunnet bruken av røyking mot koppesmitte på en presis og talende måte, etter et utbrudd i Vesterålen i 1812:

De bekjendte Saltsuure Dampers anvendelse og den atmosfæriske Luft, søger at forstyrre denne Smittestof's Virksomhed i de restituerede Syges Værelse, Klæder og Boehave⁴⁴.

«Erhvervskilde for den Norske Fjeldbonde»: Smiths prosjekt

I 1811 summerte Christen Smith resultatene av reiser i den norske fjellheimen for å samle inn medisinske planter. At prosjektet knytter sammen to av hans faglige disipliner, medisin og botanikk, er opplagt nok: Innsamlingen dreide seg om «... deres almindelige og nødvendige Brug i Medicinen ...»⁴⁵. Det økonomiske aspektet er vel så framtreddende. De plantene han ender opp med å beskrive, skal ha tre egenskaper: De skal finnes i overflod i Norge, være sjeldne i andre land og være lette å samle inn. Den siste forutsetningen begrunner han med at plantene:

... kunde blive til en ikke uvigtig Erhvervskilde for den Norske Fjeldbonde, kunde ernære en Mængde trængende Mennekser, hvis Opholdssted er fattigt paa forskjellige Næringsveie, og bidrage til at forøge Antallet paa Landets Udførsels-Artikler⁴⁶.

Dette er langt på vei merkantilismens tradisjonelle økonomiske program: utvikling av eksportprodukter i konkurranse med andre stater. Dette poenget utvikler Christen Smith videre:

Nødes vi end bestandig til at søge Planterne fra de Steder, hvor Naturen frembringer dem, og forbruge andre Landes Medicinal-Væxter, bliver dog Spørgsmaalet, hvorvidt vort Norge eier Planter, der igjen i samme Hensigt kunde blive nødvendige for Udlændingen⁴⁷.

Han er klar over at kommersiell utnyttelse av fjellplantene kan ha problematiske sider. De vil trolig miste sine gode egenskaper om de blir plantet nede i dalene, på samme måte som «... Strandplanten taber sine, ved at omflyttes i Havejord.»⁴⁸.

Flere av de mest ettertraktete plantene fantes like fullt i mengder. Den arten Christen Smith lot til å regne som mest verdifull, var søterot (*Gentiana purpurea*). Den skal ha vært utbredt i Telemarks fjell, i Seljord, Vinje og Tinn, men også i Numedal, Hallingdal og Valdres, dessuten i Sunnfjord,

⁴⁴ Medisinalinnberetning fra distriktskirurg J. Winter til Sunnhetskollegiet for Norge 19.12.1812, RA/EA2878/E/L0016.

⁴⁵ Smith 1817: 231.

⁴⁶ Smith 1817: 231–232.

⁴⁷ Smith 1817: 232–232.

⁴⁸ Smith 1817: 232.

Nordfjord og Sogn. Søteroten var ikke vanskelig å finne, fastslo Smith. Det er heller ikke mangel på arbeidskraft. Norske bønder hadde tvert imot både evne og vilje til å samle inn planten. Problemet lå i et problematisk marked: Bøndene krevde for høy pris, mens apotekene ikke ønsket å betale noe særlig for den. Særlig hadde apotekerne i Skien og Kongsberg avvist bøndenes tilbud. De skal ha foretrukket å kjøpe søterot fra Alpe. Slike økonomiske forhold oppfattet Christen Smith som svært uheldige. Han holdt fram et eksempel til etterfølgelse: Apoteker Stillesen i Drammen hadde i 1799 sendt en større ladning medisinalplanter til København, deriblant et parti Gentianrot. Det hadde ikke bare medført overskudd, men endatil gullmedalje fra *Landhusholdnings-Selskabet*⁴⁹.

Noe det kan være verdt å merke seg i Christen Smiths rapport fra jakten på medisinalplanter i 1811, er at han lar sine botaniske interesser dominere. Det gjør han i den grad at det bare forekommer en enkelt omtale av hvilke sykdommer de omtalte plantene var anvendbare som kur mot. Det dreier seg om engbrudespore (*Orchis conopsea*). Den skal meget alminnelig i Norge og kan brukes mot sykdommer han ullent omtaler som «... Svindot, Blodgang o.s.v. ...». Det er desto mer å beklage, skrev Smith, at nordmennene ikke var mer interessert i å samle inn planten, særlig fordi dette var gjengse sykdommer hos «... de Fattigere Classer ...»⁵⁰.

«... skaffe Fjeldbonden nogen Fordel ...»

Om Christen Smith lot seg rive med av de detaljerte botaniske beskrivelsene, var det like fullt hans medisinske bakgrunn som dannet grunnlaget for ekspedisjonen i 1811. Han forholdt seg da også lojalt til oppdraget han hadde fått fra Selskabet for Norges Vel. Men han sørget ikke bare for å levere en kort oversikt over et lite antall norske fjellplanter som kunne utnyttes medisinsk. Han avsluttet med den forutsetningen at plantene han beskrev var utbredte nok og hadde medisinsk nytte nok til at de tilfredsstilte ett spesifikt formål: å «... kunne skaffe Fjeldbonden nogen Fordel ...». Dette synes å være kjernen i prosjektet hans. Smith ga fire råd for å oppnå dette. Det første var å innhente erklæring fra apotekene i byene om at de er villige til å ta imot de plantene bøndene kunne skaffe fram. Punkt to var å anmode prester og andre embetsmenn om å oppmuntre bønder til å samle planter, og å bekjentgjøre hvilke apoteker som er villige til å ta dem imot. Et tredje punkt var knyttet til Norges Vel og de andre opplysningsselskaperes tradisjonelle praksis om å utlyse belønninger til de som samler inn de

49 Smith 1817: 237.

50 Smith 1817: 239.

største mengdene. Det fjerde punktet var å utarbeide en forskrift om innsamling og frakt – som enhver apoteker ville kunne bidra til⁵¹.

Slik knyttet mange tråder seg til Christen Smiths prosjekt. Den viktigste var utvilsomt botanikken, det vitenskapelige feltet han i hovedsak viet sitt korte liv til. Medisineren i ham var en nødvendig forutsetning for å vurdere innsamling av planter som økonomisk bærekraftig. Tilknytningen til opplysningsselskapene ga perspektiver som gikk utover botanikken som akademisk disiplin og satte det hele inn i statens og undersåttenes makt og velstand og en overordnet kameralistisk ideologi.

Om professoren i botanikk og statsøkonomi kan ha vært mindre interessert i økonomi enn i botanikk, kan det se ut til at det et stykke på vei var motsatt når han behandlet medisinsplanter: Da var det norske fjellbønders utnyttelse av botanikken for økonomisk vinning som styrte. Det er ikke utenkelig at det ville ha kommet noen slike resultater fra ekspedisjonen til Kongos kilder også – hvis Christen Smith hadde kommet levende fra det.

Litteratur

Bergens Adressecontours Efterretninger 15, 1776.

Büchner, JAW [psev.: B.]. *En Kort Afhandling Om Børne-Koppernes Indpodning Til Underretning for dem paa Landet Som, I Henseende til Situationen, mangler Lægens Hielp*. Bergen: H. Kongel. Majests. privilegerede Bogtrykkerie, hos H. Dedechens Efterleverske, 1778.

Dahl O. Breve fra norske botanikere til prof. J. W. Hornemann. *Archiv for matematik og naturvidenskab*, 1895; 17: 1–99.

Espelid KL. *Til medborgernes sande vel, Det Nyttige Selskab 1774–1974*. Bergen 1975.

Feldbæk O. *Danmarks økonomiske historie 1500–1840*. Herning: Systime, 1993.

Feldbæk O. *Nærhed og adskillelse 1720–1814*. Danmark-Norge 1380–1814 IV. Oslo: Universitetsforlaget, 1998.

Forsdahl A. Erik Gerhard Schytte – Dioceseos Nordlandiae Aesculapius. *Tidsskrift for Den norske Lægeforening* 2001; 121: 1830–1.

Foucault M. *Klinikkens fødsel*. København: Hans Reitzel, 2000 (opprinnelig utgitt 1963).

Johannisson K. *Det mätbara samhället, Statistikk och samhällsdröm i 1700-talets Europa*. Stockholm: Norstedt, 1988.

Lie AHK. Tanker om radesyken i Norge – «Den hentærer sine Offere langsomt». *Tidsskrift for Den norske legeforening* 2003; 123: 3562–3564.

Lie E. Norsk statistikk fra Schweigaard til Kiær. *Nytt norsk tidsskrift* 18, 2001: 246–260.

Medisinalmeldingene 1804, Hans Petter Schjønby, red. Rapport fra Helsetilsynet 6/2004.

Moseng OG. *Ansvar for undersåttenes helse*, Det offentlige helsevesen i Norge 1603–2003, 1. Oslo: Universitetsforlaget, 2003

Moseng OG. *Byen i emning*, Porsgrunns historie, 1. Porsgrunn: Porsgrunn kommune, 2006.

Norsk Magazin for Lægevidenskaben 1847.

51 Smith 1817: 242.

Oxenbøll E. *Dansk økonomisk tænkning 1700–1770*, Publikation nr. 10, Institut for økonomisk historie. København: Københavns universitet, 1977.

Pharmacopoea danica, Milano 1826.

Pontoppidan E [psev.: Eutropii Philadelphi]. *Oeconomiske Balance eller Uforgribelige Overslag paa Dannemerks Naturlige og Borgerlige Formue*. København, 1759.

Porter R. *The Greatest Benefit to Mankind*. New York: W.W. Norton & Company, 1999.

Professor C. Smith's Dagbog paa en Reise til Congo i Afrika. Christiania: Jacob Lehmann, 1819.

Rosen G. *A History of Public Health*, Baltimore: The John Hopkins University Press, 1993 (først utgitt 1958).

Scharffenberg J. Bidrag til de norske lægestillingers historie før 1800, I: Bergens stadsfysikat. *Norsk Magazin for Lægevidenskapen* 1904: 225–295.

Schytte E G. Adskillige Anmærkninger, indsendte til Biskopen i Trondhiem. *Det Trondhjemske Selskabs Skrifter Første Deel*. Kiøbenhavn, 1761.

Smith C. Bemærkninger over nogle norske medicinske Fjeldplanter. *Topographisk-statistiske Samlinger*, bd. II, 2. del, 1817: 230–242.

Sogner S. *Krig og fred 1660–1780*, Aschehougs Norges historie 6. Oslo: Aschehoug, 1996.

Strøm H. *Kort Underviisning om De paa Landet, i Bergens Stift, meest grasserende Sygdomme, og derimod tienende Hielpe-Midler*. Bergen: Hans Kongelige Majestæts privilegerede Bogtrykkerie, hos H. Dedechens Efterleverske, 1778.

Strøm H. *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende i Bergens Stift i Norge oplyst med Landkort og Kobberstykker I–II*. Sorø: Jonas Lindgren, det Ridderl. Akad. Bogtrykker, 1762–1766.

Supphellen S. Den historisk-topografiske litteraturen i Noreg i siste halvparten av 1700-talet, regionalisme eller nasjonalisme? *Heimen XVIII*, 1979: 198–211.

Ole Georg Moseng

om@usn.no

Universitetet i Sørøst-Norge

Postboks 235, 3603 Kongsberg

Ole Georg Moseng er professor i historie ved Universitetet i Sørøst-Norge.

Jeg skylder Asklepios en hane

Michael 2021; 18: 482.

En av mine yndlingsbøker er *Bevingede ord* (1). Under bokstaven A står det om *Asklepios*, legeskunstens gud i gresk mytologi. Her fortelles at når noen kom seg av en sykdom, brakte man Asklepios et offer. Etter en usikker tradisjon skal Sokrates (469–399) ha sagt da han hadde tømt giftbegeret: *Jeg skylder Asklepios en hane*, for derved å uttrykke at han så på døden som en overgang til noe bedre (1).

Helse og død er tett forbundet, og i dette nummeret bringer *Michael* en samling bokanmeldelser som omhandler nettopp døden. Per E. Børdahl omtaler den danske *Dødens billedbog*, et praktverk med bilder av døden gjennom historien. Berit Bringedal skriver om *dødshjelp*, og to bøker som står på hver sin side i debatten. Frøydis Langmark anmelder *På liv og død* som handler om forebygging av livstruende sykdommer. Og endelig gir Stein A. Evensen en bedømmelse av boka *Hva er døden*. Hans konklusjon er tankevekkende. Til tross for at døden rimeligvis har fulgt oss siden starten, vet vi fortsatt ikke hva døden er. Hjerter og pust opphører, cellemaskineriet går i stå og energiproduksjonen svikter. Situasjonen er irreversibel og snart blir kroppen kald. Dette er det fattig lille vi vet.

Litteratur

1. Gundersen D, Evensberget S. *Bevingede ord*. 4. utg. Oslo: Kunnskapsforlaget, 2006.

Erlend Hem

erlend.hem@medisin.uio.no

Universitetet i Oslo og Legeforskningsinstituttet

Koronakrisens kronikører

Lilla Sølhusvik

Camilla Stoltenberg: året som aldri tok slutt

Oslo: Stenersens forlag, 2021

322 s.

ISBN 9788272017230

Espen Rostrup Nakstad

Kode rød: kampen for det vakre

Oslo: Gyldendal, 2021

352 s.

ISBN 9788205547759

Michael 2021; 18: 483–6

Koronarestriksjonene i Norge ble opphevet 25. september 2021. Omtrent samtidig publiserte to sentrale aktører i koronapandemien sine bøker. Først ut var direktør i Folkehelseinstituttet, Camilla Stoltenberg. Like etter kom boka til assisterende helsedirektør Espen Rostrup Nakstad.

Året som aldri tok slutt

NRK-journalist Lilla Sølhusvik har fulgt Camilla Stoltenberg under koronapandemien. De møttes fast på lørdager og Stoltenberg fortalte mens ting skjedde. Boken er en kronologisk fortelling av pandemien, slik Stoltenberg opplevde den der og da (1).

Året som aldri tok slutt er inndelt i 20 kapitler om temaer relatert til pandemien, med innskudd av private skildringer om Stoltenbergs hverdag og familieliv. Den kronologiske oppbyggingen gjør det lett å følge historien slik den utspilte seg. Sølhusvik er en god forteller, språket er klart og tydelig, teksten underholdende og innholdet interessant, og til tider dramatisk.

Leseren får delta i det som skjedde i bakrommene gjennom dagene og ukene ved starten av pandemien og ved senere store avgjørelser og hendelser. Noen enkelthistorier vies særlig oppmerksomhet. Et eksempel er smitten på Hurtigruten som beskrives godt dramaturgisk. Sølhusvik formidler at Stoltenberg er kritisk og oppgitt over rederiets håndtering.

Et annet viktig tema er Stoltenbergs refleksjon om smitteverntiltak og deres fordeler og ulemper. Stoltenberg beskrives som en kunnskapsorientert leder. Tvil, faglige diskusjoner og avveininger, teamarbeid, gransking og re-gransking av «sannheter» er noe som Stoltenberg er opptatt av.

Stoltenberg mener at politikk og tiltak skal være kunnskapsbaserte og er forundret over raske konklusjoner uten grundige diskusjoner eller vurdering av kunnskap. I noen kapitler beskrives tydelig spenning mellom henne og hennes med-

arbeidere i Folkehelseinstituttet på den ene siden og andre etater, særlig Helsedirektoratet, på den andre. Assisterende helsedirektør Espen Rostrup Nakstad kritiseres for unyanserte faglige utspill og uheldig rolleblending.

Stoltenberg er også opptatt av å være en god leder for sine ansatte. Det er viktig for henne å forsvare og beskytte institusjonen hun leder. Hun er også opptatt av å snu kritikk og uenighet til konsensus og samhold. Noen ganger får man innblikk i at hun har unngått å si det hun egentlig mener, for å bevare et konstruktivt forhold til andre fagetater og regjeringen. Et eksempel er spørsmålet om karantenehotell. Stoltenberg «håpet inderlig at ingen vil assosiere henne» med pålegget. Stoltenberg «ville ikke si høyt at hele regelverket var et hastverksarbeid». Leseren får også inntrykk av at det har krevd mye av Stoltenberg.

Boken er en viktig fortelling om koronapandemien og håndteringen av den fortalt av en sentral aktør. Boken kommer med noen avsløringer av hva som skjedde bak kulissene, men er mest en subjektiv skildring av kjente ting. Den gir et godt samtidsbilde som er viktig i den videre debatten, men enda viktigere for å tilrettelegge når nye generasjoner senere skal analysere det som skjedde.

Uten en rød tråd

Kode rød er Espen Rostrup Nakstads fortelling fra pandemien. Boken er bygget opp i korte kapitler om så ulike temaer som familie og barndom, stjernestøv og universet, pesten og sars, FN og Nürnberg-prosessene, innvandring og boligpolitikk, relativitetsteori og kunstig intelligens.

Kapitlene er lette å lese. Setningene er passe i lengde og oppbygging. Teksten er personlig og lett forståelig. Nakstad snakker varmt om samhold, kjærlighet og håp. Det er ikke stor prosa, men ærlige tanker om liv og død, samfunn og universet.

Dessverre gjør de mange temaene det vanskelig å følge en rød tråd. Koronakrisen vies overraskende lite plass. Om lag halvparten av boken handler om Nakstads tanker og personlige opplevelser om helt andre ting. Teksten er også rik på historier om Nakstad og hans familie i små og store hendelser, i aktive roller eller som tilfeldig tilstedeværende. Vi får f.eks. en lang historie om bestemoren som passasjer på et tog som sporer av på Bergensbanen under krigen.

Gode analyser kjennetegnes av at argumenter møtes av motargumenter, at personer og hendelser nevnes eksplisitt, og at argumentasjonsrekker utdypes og belegges med etterprøvbare forklaringer. Denne boken inneholder lite analyse, mange påstander er ikke etterprøvbare og noen er feilaktige. Nakstad omtaler for eksempel «motstandere» som utfordret han under pandemien, men unnlater konsekvent å oppgi navn. Det gjør god debatt vanskelig. Mange ideer og argumenter antydes, men uten at tankerekkene fullføres. Han skriver for eksempel om «helt nødvendige endringer» som han har vært med å innføre, og om «endringsvegring» hos ikke navngitte motstandere som han påstår «har kostet mange liv». Men han begrunner ikke hvorfor endringene var nødvendige og han tilbyr ingen analyser eller etterprøvbare faktaopplysninger om endringens nødvendighet. Nakstad opplyser at 68% av ungdommer opplevde at pandemien har påvirket deres liv i positiv retning, mens det riktige tallet i referansen han angir er 22% (2).

Boken illustrerer, slik jeg ser det, Nakstads modus operandi under krisen. Hans store styrker er hans joviale natur og gode kommunikasjonsevner. Det problematiske er udokumenterte påstander og mangel på refleksjon. Han mener for eksempel at meningsmotstandere ikke har satt seg «godt nok inn»

i nyeste kunnskapsgrunnlag, eller at de ikke har all kunnskapen som han selv sitter med. Hans svar på kritikk er at han ber folk om å lese Helse- direktoratets rapporter. De som er uenige påstås å ikke ha lest rapportene nøye nok. Den ekstra kunnskapen som Nakstad mener å ha, forklares ikke for leseren. Det er et godt grep for å opphøye Nakstads eksklusivitet. Kun han har tilgang til all informasjon og kun han har lest og forstått. Derfor er han best egnet til å treffe riktige beslutninger. Beslutningene bør ikke kritiseres, da andre ikke har informasjonen og kompetansen Nakstad har.

Kode rød er en interessant tekst om mennesket Espen Nakstad. Han presenterer påstander, bruker anekdotiske forklaringer og er en utmerket kåsør. Han synes å være opptatt av å ha rett og å gjøre det rette. Vi skal tro på han i kraft av hans gode hensikter. Det er noe forstemmende med tanke på hans rolle under koronakrisen.

Litteratur

1. Norli C. Camilla Stoltenberg-bok om coronaåret: Jobbet 17 timer i døgnet. VG 12.5.2021. <https://www.vg.no/rampelys/bok/i/86g8lA/camilla-stoltenberg-bok-om-coronaaaret-jobbet-17-timer-i-doegnet> (29.10.2021).
2. Ulset VS, Bakken A, von Soest T. Ungdoms opplevelser av konsekvenser av pandemien etter ett år med covid-19-restriksjoner. *Tidsskr Nor Legeforen* 2021; 141. <https://doi.org/10.4045/tidsskr.21.0335>

Interessekonflikt

Anmelderen har deltatt aktivt i samfunnsdebatten under koronapandemien og kan være en av dem som er kritisert i *Kode rød*. Det er vanskelig å være sikker fordi forfatteren ikke navngir personer som kritiseres.

Michael Bretthauer

michael.bretthauer@medisin.uio.no

Michael Bretthauer er overlege ved Oslo universitetssykehus og professor ved Universitetet i Oslo og Universitetet i Tromsø.

Døden i bilder

Stefan Pajung, Søren Hein Rasmussen

Dødens store billedbog

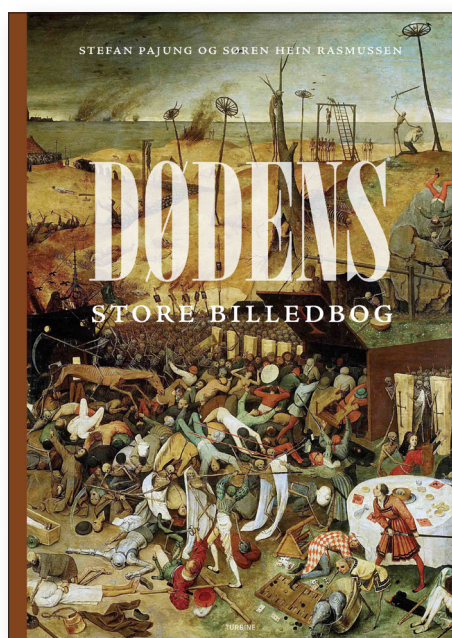
Århus: Turbine, 2020

355 s.

ISBN 978-87-406-6617-5

Michael 2021; 18: 487–90.

Bevisstheten om døden har alltid vært livets vilkår og preget tidligere hverdagen, både dagligliv og trosliv, i mye større grad enn vi i dag kan forestille oss. I denne boken er det ikke *det* som diskuteres og illustreres. Det er Døden som figur, den personifiserte død. Bibelens siste bok, *Johannes' åpenbaring, Apokalypsen* – nedskrevet i siste halvdel av det første århundre etter Kristus – inneholder en stor samling profetisk-apokalyptiske syn om endetiden. Det er der vi møter *de fire ryttere*, slik de, mest kjent, er fremstilt av Albrecht Dürer (1471–1528) i hans tresnitt fra 1497–98 (figur 1). De tre første ryttere er hos Dürer typiske mandige middelalderfigurer. Den første, bevæpnet med en bue, rir ut for å seire. Den neste med et stort sverd har «makt til å ta freden bort fra jorden, så folk [kan] slakte hverandre ned.» Den tredje rir med en tom skålvekt i hånden, sultens rytter. Den fjerde rir på et øk og er hos Dürer en mager gamling med et vilt ansiktsuttrykk, «Rytterens navn var Døden, og dødsriket fulgte med ham.» Det er tydelig at også de tre første ryttere bidrar til død ved sverd, sykdom eller sult – men det er den fjerde rytter, Døden, som er hovedpersonen i Pajung & Rasmussens bok.

Døden gjennom tusen år

Dürers fremstilling av Døden som en av de fire ryttere er ikke den eldste avbildning vi kjenner. I religiøse, illustrerte håndskrifter 500 år tidligere vises Døden enten som en rytter, gjenkjennelig som den siste på sin bleke hest eller som en sykelig mann med en sigd i hånden. Ljåen kommer senere. På 1200- og 1300-tallet sees Døden som et kadaver, senere som et skelett, men kan fremstilles på mange måter, også som kvinne med flaggermusvinger som svinger sin ljå over intetanende mennesker. Oppfatningen av Døden som en innhøster med ljå eller et gruvekkende skelett blir gjengs gjennom senmiddelalderen.

Boken viser figuren Døden gjennom mer enn tusen år fra de middelalderske bilder frem til de siste tiår, der Døden også er et pop-fenomen, avbildet på plateomslag, i gatekunst, på T-trøyer eller i karikaturer. I boken gis eksempler på Dødens opptreden i prosa, dikt og ballader, fra 1300- og 1400-tallet og frem til tidlig 2000-tall. En dødsdansfrise fra en tysk kirke i 2002 innledes med et dikt om døden, som godt kunne vært fra tidligere århundrer. Også i sangeren Johnny Cashs (1932–2003) fremragende *The Man comes around* (2002), som ikke er gjengitt i boken, er ekkoet fra apokalypsen og middelalderens bilder av Døden mer enn tydelige.

Vi kan i boken glede oss over ikke bare tallrike anonyme, eller i dag ukjente kunstneres fremstillinger. Det er i tillegg til Dürer, også kjente navn som Jan van Eyck (1390–1441), Pieter Bruegel d.e. (ca. 1525–69), Rembrandt van Rijn (1606–69), Katsushika Hokusai (1760–1849), Vincent van Gogh (1853–90), Edvard Munch (1863–1944) og Salvador Dalí (1904–89). Theodor Kittelsens (1857–1914) *Pesta* fra 1901, «en gammel / krokett kjerring, / med rive og lime» ville vært et originalt bidrag til det mangfoldige bildet av Døden.

En kunstner er gitt spesiell plass, den flamske mester Pieter Bruegel d.e., hvis store *Dødens triumf* fra 1562 illustrerer forsiden og sees over to sider i boken. Som gjennomgående vignett gir bildet en gruoppvekkende fremstilling av ikke bare av Døden, men av dens mange virkemidler.

Boken er tematisk inndelt i kapitler som *Dødens triumf*, *Dødedansen*, *Dødens tilbehør*, *Døden i krig* og *Døden i ikke-europeiske kulturer*. Det er ikke en biologisk eller teologisk tradisjon som avspeiles, men boken reflekterer flott det sosiale og historiske landskap som danner bakteppet for kunstverkene. På den måten gir boken en interessant og, temaet til tross, underholdende kulturhistorie. Den er en kommentert bildevandring. Hvert kapittel åpner med noen få sider gjennomgående tekst, så følger illustrasjoner til kapitlet, ca. 200 i tallet, med en kort, forklarende tekst. Bildene er imponerende gjengitt. Den moderne teknologi sees ikke bare ved at kun fire av

Figur 1. Albrecht Dürer. De fire apokalyptiske ryttere. Foto Wikimedia Commons.

bildene ikke stammer fra Wikimedia Commons, men også ved gjengivelsens kvalitet. Forfatterne og forlaget har utnyttet bokens format. Noen avbildninger fyller hele sideflaten på 25 x 35 cm eller bruker begge sidene til ett bilde.

Dette er en sann *coffee table book*. Man kan åpne hvor som helst og bla i den, lese bildetekst og se bildet, men jeg vil likevel anbefale å lese fra start til slutt. Det gir av og til gjentakelser, når man finner det samme under bildet som i tekstavsnittet. Det er en mindre innvending. Fordelen ved å lese den tematisk, slik den tilnærmet kronologiske fremstilling legger opp til, er større. Så kan man heller bla frem og tilbake etter å ha avsluttet boken første gang. Det er den vel verdt. Den har ikke bare et stort format, den krever også av andre grunner at leseren sitter komfortabelt, boken veier over 2,6 kg. Den koster imidlertid mindre enn en ny roman. Leseren nyter godt av danske fond som har støttet utgivelsen.

Den siste fremstilling av Døden i boken viser ikke noe skjelett, her mangler hesten, landbruksredskapet, våpenet, timeglasset. Det er en noe tykkfallen, dansende og dresskledd kontorist med hodetelefoner vi ser, *Felix the Reaper*, hovedpersonen i et dataspill fra 2019.

Fra dataspill til bok

Bokens forfattere, historikerne Stefan Pajung (f. 1975) og Søren Hein Rasmussen (f. 1957), har til felles en solid vitenskapelig bakgrunn og en interesse for formidling. Fra 2011 arbeidet de sammen om å utvikle dataspillet *Felix the Reaper – a romantic comedy game about the life of death*, basert på det store kirkeveggmaleriet *Dødsdansen fra Lübeck* fra sent 1400-tall. Arbeidet med spillet tok små ti år. Underveis hadde de funnet at Døden opptrådte i de forskjellige skikkelser, gruppvekkende i fremtoning eller som en tilsynelatende fredelig samtidsfigur.

Her er ikke en bok utgangspunkt for film eller dataspill, men dataspillet for en bok. Forfatterne ble etter årene med dataspillet kontaktet av et forlag som mente deres omfattende søken i et nærmest utrolig stort bildemateriale også burde resultere i en bok.

Og det gjorde det.

Per E. Børdahl
pbordahl@online.no

Per E. Børdahl er pensjonert klinikkoverlege ved Kvinneklinikken, Haukeland universitetssjukehus og professor ved Universitetet i Bergen.

Hva er døden?

Espen Gamlund, Carl Tollef Solberg

Hva er døden

Oslo: Universitetsforlaget, 2020

152 s.

ISBN 9788215042718

Michael 2021; 18: 491–2.

Universitetsforlaget har hittil utgitt ca. sytti *Hva er*-bøker. Målet er faktaopplysning, og forlaget presiserer at forfatterne er fremragende fagformidlere. Lerretet er høyt og bredt. Hva er buddhisme? Hva er intelligens? Hva er yoga? Men hvor godt egner døden seg for analyse? Jeg undres. Som lege ved en sykehusavdeling med høyrisikopasienter og ditto behandling har jeg fulgt hundrevis inn i døden, men vet fortsatt ikke hva døden er. Følgene av at hjerte og pust opphører, kjenner jeg. Langsomt går cellemaskineriet i stå. Elektrontransporten i mitokondriene fuser, energiproduksjonen svikter og gradvis klarer ikke de enkelte celler å opprettholde en intakt cellemembran. Ikke nødvendigvis samtidig, så når et menneske erklæres død er det fortsatt celler som vil fungere en stund. Men situasjonen er irreversibel og snart blir kroppen iskald.

Dette er det fattig lille vi vet. Ikke noe å fylle en hel bok med. Og det er da heller ikke hva filosofen Gamlund og lege og filosof Solberg har samlet i fem kapitler på til sammen 135 sider: dødsritualer, dødens paradokser, livshjelp eller dødshjelp, evig liv og etterlivet. De er tenksomme og følsomme karer, og jeg synes det er interessant stoff de har samlet. Etter å ha beskrevet

sin oppfatning av hva død er over åtte linjer på side åtte i introduksjonen, er det dødens attributter og konsekvenser som behandles i kapitlene som følger. Det er forlaget og ikke forfatterne som skal lastes for at her er det delt ut et prosjekt som ikke passer malen. Jeg vil likevel anbefale boken som et velskrevet essay hvor særlig omtalen av døden i antikken er meget lesverdig. Selv kapitlet om etterlivet der kampen for ettermælet står sentralt, er interessant selv om det ligger klart utenfor bokens ramme.

Siden hva vi vet er så begrenset, hvorfor be fagfolk løse en umulig oppgave? Ville en kunstner frigjort fra det faktuelle være et godt alternativ? Nylig leste jeg Knausgårds essay *Om døden og de døde* i hans seneste roman *Morgenstjernen*. Knausgård mener døden best kan forstås hvis man ser for seg hvordan verden ville sett ut dersom døden ikke fantes. Det ville bli plassmangel, og til slutt ville verden være dekket av et slibrig grønt dekke. Så hans tese er at døden rydder plass for nytt liv og utleder av dette at døden har skapt oss. Det er logikk i det.

Stein A. Evensen

s.a.evensen@medisin.uio.no

Stein A. Evensen er professor emeritus og overlege i indremedisin ved Rikshospitalet.

Dødshjelp

Ole Martin Moen, Aksel Braanen Sterri
Aktiv dødshjelp: etikk ved livets slutt
Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2019
130 s.
ISBN 9788202594848

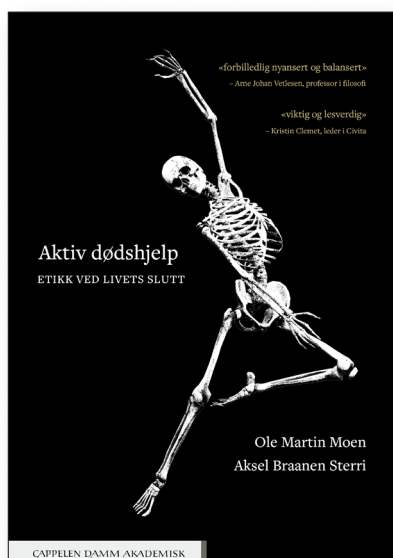
Morten Andreas Horn, Daniel Joachim Heggheim Kleiven,
Morten Magelssen, red.
Dødshjelp i Norden? Etikk, klinikk og politikk
Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2020
316 s.
ISBN 9788202677640
Gratis tilgjengelig: [Dødshjelp i Norden? Etikk, klinikk og politikk av Morten Andreas Horn \(Heftet\) | Cappelen Damm Undervisning](#)

Michael 2021; 18: 493–6.

I 2008 anmeldte Peter F. Hjort (1924–2011) en bok om eutanasi i *Tidsskrift for Den norske legeforening*. Han avsluttet slik: «Derfor slutter jeg med et berømt sitat av Oliver Cromwell (1599–1658): 'I beseech you, in the bowels of Christ, think it possible you may be mistaken.'» (1). Gjennom lesningen ble han usikker på sitt syn på spørsmålet om dødshjelp; kanskje han til og med skiftet syn.

Dette er det lett å kjenne seg igjen i. Enkelte spørsmål er så sammensatte og kompliserte at det er vanskelig – det føles umulig – å ta stilling til. Og jo mer man erfarer, desto vanskeligere blir det. Spørsmålet om aktiv dødshjelp er et slikt spørsmål.

Da kan man gå til bøkene for å skaffe seg en oversikt over argumentene. Og et godt valg er de to denne anmeldelsen gjelder. Noen av våre dyktigste fagfolk innen moralfilosofi, etikk og medisin har drøftet spørsmålet i stor bredde og dybde i *Aktiv dødshjelp. Etikk ved livets slutt* og *Dødshjelp i Norden?*

Etikk, klinikk og politikk. Den første er skrevet av de to filosofene Ole Martin Moen & Aksel Braanen Sterri, mens den andre er redigert av Morten Horn, Daniel J.H. Kleiven & Morten Magelssen, og inneholder 15 kapitler skrevet av ulike fagfolk, de fleste med tilknytning til helsevesenet.

Etikk ved livets slutt

Jeg leste Moens & Sterris bok først, og ble imponert over den klare argumentasjonen og viljen til å drøfte alle vesentlige argumenter som taler mot deres eget syn. De tar klar stilling *for* muligheten til å få hjelp til å dø, under bestemte og strenge, betingelser. Samtlige forfattere i den andre boka tar stilling *mot* legalisering av dødshjelp, så sammen med Moen & Sterri blir det både stimulerende lesning og enda mer komplekst.

Som forberedelse til å skrive denne anmeldelsen hørte jeg en podkast-samtale mellom Ole Martin Moen og Jan Grue, sistnevnte har skrevet et av kapitlene i *Dødshjelp i Norden?* Samtalen var et forsøk på å avrunde brevvekslingen de to har hatt om aktiv dødshjelp i *Morgenbladet*. Trolig ble det ikke den avrundingen man var ute etter; de var stadig uenige og snakket stadig forbi hverandre (dog i høflige former).

At Moen og Grue sto, og står, på hver sin side i debatten er ikke det mest interessante, derimot deres helt ulike måte å nærme seg spørsmålet på. Moen argumenterer typisk filosofisk, med følgeriktige slutninger og prinsipiell tenkning. Grue sier at han ikke går med på tanke-eksperimentet som metode, det dekker ingen virkelige situasjoner, og er dermed ikke nyttige

(nok) når det kommer til praksis. Og i forlengelsen av dette legger han vekt på hvordan språk og forestillinger former vår oppfatning av verden. Dette er bare to av flere tema, men for meg er de blant de mest interessante. Da jeg var ferdig med Moen & Sterri tenkte jeg at argumentasjonen var svært sterk, men samtidig satt jeg med en følelse av at noe manglet. Kan man ta stilling til spørsmålet om et samfunn skal legalisere dødshjelp bare ved rasjonell tenkning alene?

Den danske legen Ole Hartling skriver i et av kapitlene i *Dødshjelp i Norden?* om hjernens og hjertets bølgelengde, to bølgelengder som krever ulike språk. Det meste av det vi mennesker opplever kan (be-)skrives i det ene eller andre språket. Morgendugg forflates hvis man beskriver det som H₂O iblandet litt NaCl, mens man med fordel kan beskrive dugg i et kjemisk eksperiment med hjernespråket. «Hvis ikke mennesket hadde begge sprog», skriver Hartling, «ville vi ikke kunne forstå poesi eller kunst. Men selv om vi véd at begge sprog er vigtige, glemmes det ofte – også i debatten om dødshjelp.»

Jeg tror det er det jeg savner i Moens & Sterris argumentasjon, den blir for rasjonell. Vi trenger den kalde og klare rasjonaliteten, men alene blir den utilstrekkelig fordi den ikke fanger de minst like essensielle delene av problemstillingen.

Etikk, klinikk og politikk

Så hva med antologien *Dødshjelp i Norden?* Den er ikke mulig å anmelde på samme måte som den andre boken, nettopp fordi den er en samling av artikler. De er skrevet av ulike mennesker, om ulike sider ved spørsmålet, og dermed kan man ikke snakke om én stil. Plassen tillater ikke å omtale alt, men to interessante smaksprøver er Theo A. Boers erfaringer fra femti år med dødshjelp i Nederland og Siri Brelins diskusjon om hvorvidt lindrende behandling kan fjerne behovet for dødshjelp.

Boer har en særlig interessant utgangsposisjon. Han var prinsipielt tilhenger av dødshjelp og dessuten mangeårig medlem av en av fem regionale kontrollkomitéer (såkalte RKK), som vurderer samtlige dødshjelpssaker. Nederland har en praksis der RKK-ene i ettertid går gjennom sakene for å kontrollere at kriteriene for å gi dødshjelp er oppfylte. Gjennom dette arbeidet ble Boer økende skeptisk til systemet for å yte dødshjelp og skriver at det «ger orsak att dra slutsatsen att utbud (...) kan ha skapat efterfrågan», og at «i stället för att tillfredsställa behov snarare gett upphov till nya». Han hevder at den rettslige reguleringen og utformingen av systemet ga en kraftig økning i antallet dødshjelpstilfeller, særlig etter lovendringen i 2007, og at de land som eventuelt vurderer å legalisere dødshjelp bør studere neder-

landske erfaringer og «föreställa sig att detta är en situation i vilken de kan komma att befinna sig om tjugo år från nu».

Hvis det avgjørende argumentet for dødshjelp er basert på barmhjertighet, å hjelpe et menneske som lider uutholdelig, er Siri Brelins argument for bedre palliativ behandling et relevant motargument. Hun hevder at faglig sett er mulighetene gode for å lindre smerte og skape en situasjon der den døende pasienten klarer «å fullføre livet sitt med verdighet og ro, utveksle minner og motta kjærlighet helt inn til de siste dager og timer». I noen få tilfeller oppnås ikke tilstrekkelig smertelindring, og her kan (perioder med) lindrende sedering være til hjelp. «Å argumentere for dødshjelp ved å vise til utålelig smerte, har lite hold i virkeligheten, slik jeg som palliatør ser den», skriver hun. Dessverre støter dette mot en virkelighet der ressursene er for knappe til å tilby god palliasjon til alle. Men veien herfra er ikke dødshjelp, men å sikre god palliativ behandling for alle som trenger det.

Hjertespråk og hjernespråk

Den som er interessert i spørsmålet om dødshjelp bør lese begge bøkene. Moen & Sterri for sin systematiske argumentasjon, antologien for perspektivene fra mange ulike felt, både etiske, kliniske og politiske. Til sammen får man en god oversikt over argumentene. Ved siden av at de representerer ulike syn på saken, er det tydelig hvordan individets autonomi vektlegges av Moen & Sterri, mens flere av motstanderne stiller spørsmålstegn ved hele forestillingen om mennesket som autonomt.

Moralske spørsmål er ikke som andre spørsmål, det er ikke mulig å komme fram til riktige og gale svar. Derfor er dette en diskusjon der man ikke kan overbevise den andre om hva som er riktig. Disse to bøkene kan imidlertid, ved hjelp av hjerte- og hjernespråk, bidra til å klargjøre noe mer for oss selv hva vi synes er de viktigste verdiene å bygge på når vi skal ta stilling til et så vanskelig spørsmål. Og kanskje kan de bidra til det som skjedde gjennom min lesning – nemlig «think it possible you be mistaken»?

Litteratur

1. Hjort PF. Eutanasi – tid for å tenke nytt? *Tidsskr Nor Legeforen* 2008; 128: 357–8. <https://tidsskriftet.no/2008/10/anmeldelser/eutanasi-tid-tenke-nytt> (27.9.2021).

Berit Bringedal
berit.bringedal@lefo.no

*Berit Bringedal er sosiolog, dr.polit. og arbeider som seniorforsker i LEFO
– Legeforskningsinstituttet*

På liv og død

Lars J. Vatten

På liv og død: forebygging av livstruende sykdommer: et livsløpsperspektiv

Bergen: Fagbokforlaget, 2020

195 s.

ISBN 9788245035216

Michael 2021; 18: 497–8.

I denne boka setter Lars Vatten søkelyset på de største sykdomsgruppene i befolkningen: hjerte- og karlidelsene, diabetes og kreftsykdommene. På snaue 200 sider og i åtte kapitler beskrives risikofaktorene for å utvikle disse sykdommene, som er de hyppigste årsakene til død i vår del av verden.

Hvert kapittel er utstyrt med egne referanser. Teksten ledsages av en del grafer, tabeller og figurer som ledd i en tydelig målbevisst skolering i epidemiologiske metoder og problemstillinger. Han er innom eksperimentell forskning versus problemene med mangelen på longitudinelle persondata og mangelen på registrering innen epidemiologi. Bakerst i boka finnes en forklarende ordliste. Dette bærer alt i alt bud om bokas forventede leserkrets, allmennheten, det vil si legfolk på det medisinske området.

Teksten inneholder flere pasienthistorier, inklusive forfatterens egen, noe som også bidrar til tilgjengeligheten. Vatten er lege, epidemiolog og professor og har lang erfaring med formidling i medisinske forskningstidskrifter. Han er også vant med mer popularisert formidling og skriver i et lett forståelig språk. Hans hovedanliggende er at når disse alvorlige sykdommene viser seg klinisk, ved symptomer, har de hatt sitt startpunkt kanskje

allerede i fosterlivet og utviklet seg gjennom mange tiår hos det voksende individ grunnet en kombinasjon av genetiske predisposisjoner og ytre påvirkninger som ernæring såvel intrauterint som gjennom oppvekst og voksen alder, påvirkning fra hormoner, inntak av skadelige stoffer som røyk og alkohol og så videre.

Det han ønsker for fremtidig forskning er å identifisere utviklingsstadiene mens de fortsatt er reversible, det vil si før irreversibel «sykdom som dreper», som han kaller det, er et faktum. Han skriver selv at dette er en besettelse hos ham. Det tidsperspektivet i sykdomsforståelsen som jennomsyrer boka, kan sikkert tjene som en øyeåpner for den vitebegjærlige, medisinsk lite opplyste del av befolkningen. Forfatteren viser hele veien et lidenskapelig engasjement for hele det kompleks som er beskrevet ovenfor. Åreforkalkningens utvikling beskrives gjentatte ganger, oppgittheten over kvinners røykevaner likeså. Han gir også et personlig syn på mediedebattene om screening og andre sterke motsetninger mellom fagmiljøene.

Man forstår fra første side av at dette skal være en annerledes fagbok. Tittelen *På liv og død* og opptattheten av dødsperspektivet når sykdommene viser seg klinisk, kan vanskelig oppfattes som annet enn dramatiske uttrykk for forfatterens egne eksistensielle plattform, en personlig manifestasjon eller et faglig testamente. Men kanskje vil leseren bli både redd og pessimistisk, når så lite av dagens terapeutiske nyvinninger formidles. Når det er sagt, er det forfriskende med kombinasjonen av fagkunnskap og så mange personlige passasjer som boka byr på.

Frøydis Langmark
froydis.langmark@gmail.com

Frøydis Langmark er spesialist i patologi og tidligere direktør i Kreftregisteret.

Forført av teorier

Bente Martinsen, Pia Dreyer, Annelise Norlyk, red.
Sygeplejens superhelte: Sygeplejeteoretikere der styrker klinisk praksis

København: Munksgaard, 2021

213 s.

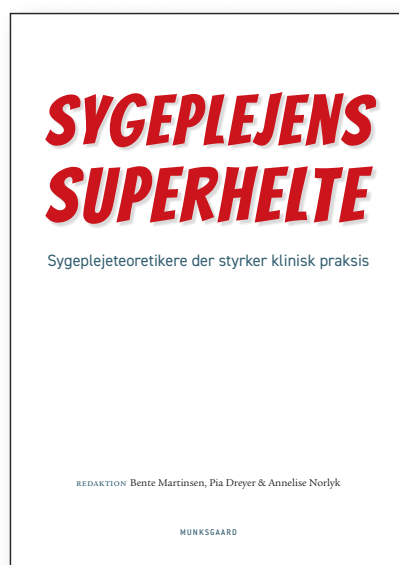
ISBN 978-87-628-1996-2

Michael 2021; 18: 499–501.

Sykepleie utøves i en verden basert på evidensbasert medisin og New Public Management. Hvordan passer grunnlagsteoriene i sykepleie inn i dette bildet? Boka slår fast allerede i tittelen at sykepleieteoretikerne er superhelter. Nå er vel det en sannhet med modifikasjoner. Det stormer stadig rundt akademiseringen av sykepleierutdanningen. Boka er uansett ment som en hyllest.

Sygeplejens superhelte er en nyttig oversiktsbok som gir innsikt i sykepleieprofesjonens kunnskapsgrunnlag. Ambisjonen er å vise hvordan sykepleieteorier kaster lys over konkrete pasientsituasjoner. På vaskeseddelen står det at den er tiltenkt studenter på grunnutdanningen, men etter min mening er dette ikke en introduksjonsbok til sykepleieteori. Praksiseksemplene er åpenbart pedagogiske, men en slik kortversjon av teorier som for eksempel livsverdensfenomenologi, vil kreve mye av sykepleierstudentene. Derimot kan sykepleielærere ha stor nytte av den både i teoretisk og praktisk veiledning.

Redaktørene har sydd sammen ti kapitler med det de selv omtaler som et pragmatisk utvalg av sykepleieteoretikere. Florence Nightingale (1820–

1910) og Katie Eriksson (f. 1943) er kanskje de som mest iøynefallende mangler.

De tre redaktørene er tilknyttet Aarhus Universitet og har akademisk bakgrunn i sykepleie og utdanningsledelse. Pia Dreyer har en bistilling ved Universitetet i Bergen. To norske sykepleiere utgjør en del av bokas ryggrad: professor Marit Kirkevold, instituttleder ved OsloMet, og sykepleier og filosof Kari Martinsen. Begge er markante skikkelser i det akademiske fagmiljøet og ble i 2020 utnevnt til æresmedlemmer av Norsk Sykepleierforbund. Kun elleve sykepleiere har fått denne utmerkelsen før dem siden forbundet ble grunnlagt i 1912.

Hva er sykepleieteori?

Sykepleien er bredt anlagt kunnskapsmessig, men sykepleieteoriene som presenteres og oppsummeres i denne boka har en solid havn i humaniora. Har profesjonen således endt opp som en øde øy i helsetjenesten? Eller er denne boka av interesse for våre samarbeidspartnere i helsevesenet?

Bokas styrke ligger nettopp i det brede perspektivet. Forfatterne presenterer et spekter av ulike måter å beskrive sykepleiepraksis, slik som Hendersons behovsorienterte teori, Orems egenomsorg og Kari Martinsens omsorgs-fenomenologi. Alle er forsøkt aktualisert gjennom praksisnære eksempler som løfter fram teoriene på blant annet medisinsk avdeling og intensivavdeling. Her skrives det fram hvordan sykepleieteoriene kan belyse pasient- og pleiesituasjoner. Leserne får dessuten eksempler fra en større kontekst enn den nordiske, og fellesskapet utover egne landegrenser er også viktig for forståelsen av sykepleieteoriene. I Norge kan man noen ganger få inntrykk av at for eksempel omsorgsfenomenologi er et særnorsk fenomen.

I historiekapitlet beskrives hvordan det i sykepleieteoriens spede begynnelse var viktig å *ikke* gå inn i den medisinske diskurs. Nå omtaler Marit Kirkevold medisinen som et av 'støttefagene'. Vi har på samme tid både nærhet og avstand til det medisinske feltet. Et tegn på at profesjonskampen har gjort sykepleien mer selvstendig, er kanskje nettopp at vi ikke lenger har medisinsk berøringsangst. Sykepleieteoriene kom sammen med profesjonskamp og kvinnekamp.

Er teoriene egentlig nyttige?

På bakrommet har sykepleieteori blitt betegnet som luftfag, common sense eller en sidegren av medisinen. Danske sykepleierstudenter opplever teorier og filosofer som virkelighetsferne og man forstår ikke hva de kan brukes til, ifølge en undersøkelse som omtales i et av kapitlene. Bokas undertittel imøtekommer noe av kritikken. Teoriene er naturligvis ment å styrke klinisk

praksis. Men legitimeringsdebattene vender med jevne mellomrom tilbake, og slik har det vært helt siden de første sykepleieteoriene kom fra USA i 1960-årene.

Jeg spurte en sykepleierkollega som til daglig har sine vakter på sykehjem, om hva hun tenker om sykepleieteoriene. «Det har aldri vært fokus på det der jeg har jobbet. Vi er opptatt av hva slags sykepleie vi gir, ikke hvilken teori det stammer fra». Jeg tror hun er representativ for mange innen faget.

Utdanningsekspertisen, akademikerne og sykepleierne på gulvet har ulike arenaer hvor de realiserer faget, og dette skaper polarisering som neppe gagnar sykepleien som profesjon og dens stemme i helsetjenesten. Jeg opplever at denne boka prøver å skape harmoni. Teoriene som kritiseres for sitt metanivå, har her fått en samling tekster som begrunner hvordan sykepleieteori faktisk har utspring i empirien. Boka gjør det klarere hva som er kjernen og hva som, slik Marit Kirkevold beskriver dem, er støttefagene. Jeg anbefaler å lese siste kapittel først. Det er et historisk perspektiv på fagets reise fra viten til teori. Deretter kan du se om du vil lese mer om sykepleieteoriene. Boka gir et godt grunnlag for å tenke videre om hvorvidt sykepleie har blitt et fag forført av teorier. For kollegaer i andre helseprofesjoner er dette en god innføring i sykepleiens akademiske og teoretiske perspektiver.

Ingrid Jahren Scudder
ingrid@scudder.no

Ingrid Jahren Scudder arbeider som sykepleier i Gloucestershire, England, og har mastergrad i helsefagvitenskap.

Ti år før sammenbruddet

Vigdis J. Reisæter

Jeg skal hjelpe deg: en sykepleiers farvel til eldreomsorgen

Oslo: Cappelen Damm, 2021

204 s.

ISBN 9788202626662

Michael 2021; 18: 502–3.

I november 2018 gikk boka forfatter Vigdis J. Reisæter ut av sykepleievirket. Etter ti år på sykehjem gav hun opp. En uke etter siste vakt postet hun et innlegg på Facebook der hun tok avskjed med «et yrke jeg virkelig elsker, er stolt av og som har gitt meg så mye». Innlegget ble delt mer enn 8000 ganger og senere trykket både i Sykepleien og i VG. Så fulgte oppfordringer om å skrive om opplevelsene i bokform.

Det har blitt til en lettlest og tidvis underholdende skildring over 200 sider av hennes vei inn, gjennom og ut av yrket og *kallet*. Hun tegner et bilde av seg selv som kallet. Hun opplevde en oppvåkning gjennom å lære å stelle sin egen mormor. Da fant hun endelig retning, mening og yrkesvei. I neste steg trer hun inn som nyutdannet i sykehjem. Hun forteller om den varierte, krevende og givende hverdagen med stell, behandling og omsorg for beboerne, eller pasientene som hun insisterer på at de bør benevnes som.

Enda et dystert bilde av norske sykehjem

Boka er en beskrivelse av hennes opplevelser, refleksjoner og utvikling over et ti-år i en yrkeshverdag som til sist bryter henne ned. Denne delen kunne

det kanskje vært jobbet mere med. For dynamikken er fraværende. Hun gyver løs gang på gang til det brått er stopp mot slutten av boka. For leseren kan gjentakelsene oppleves som trettende. I en serie av hendelser tegnes bilder langs samme mal av hvordan tiden ikke strekker til, situasjonene kommer ut av kontroll, og nok en vakt ender med (ubetalt) overtid og dårlig samvittighet for alt hun ikke rakk. Men kanskje var det nettopp sånn denne ferden var. Og kanskje er det nettopp at vi gang på gang tas med gjennom de samme manglene og fortvilelsen som i størst grad etterlater inntrykk.

Underveis skildres mange fine og meningsrike møter med fargerike pasienter. Likevel tegner boka et temmelig dystert bilde av situasjonen i norske sykehjem. Årsaken som går igjen, er den kroniske og verkende mangelen på personell. Det er ikke så mye det står om, gjerne det ene ekstra sett med hender som ville utgjøre forskjellen på en god og en dårlig dag eller kveld for både pasienter og ansatte. Jeg sitter igjen med en opplevelse av at sykehjemmet strupes. Man har kuttet ned på den ene ekstra personen som trengs for å håndtere det uforutsette – som uvegerlig oppstår i en stor institusjon med mere enn 70 gamle og skrøpelige pasienter. I kjølvannet følger sykmeldinger, hull i vaktplan og innleie av uskolerte. Og endelig oppsigelser.

Et ekstra sett med hender

For alle som har fulgt situasjonen i norske sykehjem er bildet gjenkjennelig. Reisæters bok utfyller bildet – en skildring fra innsiden av sykehjemmene – og av en dedikert sykepleiers opplevelser. Nytt for meg er hennes beskrivelse av hvor lite det ofte skal til for å få hverdagen til å henge sammen – det ekstra settet med hender. Den konstante opplevelsen av struping. Reisæter har mistet troen på politiske lovnader og profilerte tiltak. Og har altså til slutt mistet troen på at hun kan jobbe videre i dette ellers så meningsfulle yrket. Til slutt var det stopp, og slik burde ikke ferden endt. Måtte våre beslutningstakere lese boka før de formulerer nye lovnader.

Christian Grimsgaard
christiangrimsgaard@gmail.com

Christian Grimsgaard er overlege ved Ortopedisk avdeling, Oslo universitets-sykehus og konserntillitsvalgt for Akademikerne i Helse sør-øst.

Tre bøker til samfunnsforståelse

Per Morten Schiefloe

Mennesker og samfunn – innføring i sosiologisk forståelse

Bergen: Fagbokforlaget, 2019

3. utgave, 532 s.

ISBN 9788245023756

Aksel Tjora, Willy Martinussen

Sosiologiske anføktelser

Bergen: Fagbokforlaget, 2021

173 s.

ISBN 9788245025118

Jan Thorsvik

Hvordan vårt politiske system fungerer

Bergen: Fagbokforlaget, 2021

490 s.

ISBN 9788245022711

Michael 2021; 18: 504–6.

I mediene hører vi ofte at det er realfagskompetanse Norge trenger. Underforstått, og av og til klart uttrykt, menes at det er blitt rent for mye samfunnsrelaterte fag i skoleverk og ved høyere utdanningsinstitusjoner. Mon det.

Samfunnet blir stadig mer komplisert. Både å orientere seg i samfunnsfunksjonene og å delta aktivt i dem, fordrer derfor både mer kunnskap og mer forståelse. Et demokrati der velgernes innsikt i hva som foregår er mer begrenset enn nødvendig burde være, er neppe ideelt.

Det er mulig at det bølgende offentlige ordskiftet i Norge har større effekt på politikernes dagsorden og beslutninger enn i andre land. Det er

da rimelig å mene at ordskiftet blir bedre desto mer kunnskapsbaserte deltakerne er.

Enkelte yrkesfag fordrer også mer samfunnskompetanse enn andre i tillegg til fagenes kjerne. Allmennmedisin og samfunnsmedisin er eksempler fra den medisinske verden.

Mennesker og samfunn

Hva skal man så lese for å oppdatere seg på en effektiv måte? Jeg husker at da jeg i sin tid hadde kjempet meg gjennom den norskøttede, amerikanske sosiologpioneren Thorstein Veblens (1857–1929) hovedverk *The theory of the leisure class* fra 1899 (1), undret jeg meg etterpå over hvorfor jeg hadde måttet kjempe, så interessant som teksten var. Årsaken til vanskene tror jeg lå i *språket*, i ordene og begrepene som ble brukt, og som ikke samsvarte med hva vi bruker nå. Derfor er det klokt å gå til en veletablert lærebok i sosiologi, beregnet på nåtidens norske kontekst. Mye innen sosiologien er amerikansk. Det er dessuten atskillige «skoler», der oppfatningene er forskjellige. Hvis man kommer «utenfra», trenger man en bok som er en innføring i det som er blitt etablert, norsk begrepsapparat. En slik bok er Per Morten Schiefloes *Mennesker og samfunn*.

Schiefloe har vært professor i sosiologi ved NTNU i Trondheim siden 1991. I 2001 fikk han fagbokprisen for første utgave av denne læreboka. Den tredje utgaven fra 2019 er således finslippt gjennom nesten 20 år. Den har brynt seg mot studenter, forfatterens kolleger og det samfunnet den beskriver. Derfor fungerer den etter mitt skjønn så godt som en allmenn referanse og som et logisk oppbygd rammeverk for samfunnsforståelse.

Schiefloes professorkolleger ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap ved NTNU, Aksel Tjora (f. 1967) og Willy Martinussen (f. 1938), ga i 2021 ut boka *Sosiologiske anfektelser – ansats – anvendelse – ansvar*. Dette er en langt mykere drøfting av hva sosiologifaget er, vil og kan. Denne boka bør leses etter at man har er ferdig med

Schiefloes murstein av en bok. Her skjønner vi hvordan sosiologien ikke bare er et fag, men simpelthen en måte å forstå og å omgås omgivelsene på. Et eksempel fra innholdet er kapitlet om hvordan elleve sosiologer slett ikke endte i noe sosiologyrke, men fikk god bruk for sin faglige tyngde og sin sosiologiske tenkemåte som bakgrunn for annen yrkesutøvelse.

Hvordan vårt politiske system fungerer

Tredje bok man bør ta fatt på, er statsviteren Jan Thorsviks (f. 1951) nye bok *Hvordan vårt politiske system fungerer*. Thorsvik har vært underdirektør i Finansdepartementet og har blant annet et forfatterskap bak seg om organisasjon og ledelse. Han er professor ved Universitetet i Agder. Denne boka burde være pliktlesning for alle som begir seg inn i politikken – og også for dem som på annen måte deltar i det offentlige ordskiftet.

Blant annet er avsnittene om nye medier og deres betydning for politikken særlig interessant lesning. Her skjer det mye. Selv om boka er ny, fra 2021, vil nok dette feltet trenge oppdatering om ikke lenge. Underskogen av sosiale medier og politikernes retorikk på skjermen er blitt selvstendige faktorer av stor betydning for hva som skjer.

Ved å gå gjennom de tre bøkene vi har omtalt her, og i denne rekkefølgen, mener jeg at man faktisk får en bedre samfunnsforståelse. Det er mange bok-sider, men intet offer!

Litteratur

1. Veblen T. *The theory of the leisure class* (1899). With an introduction by C. Wright Mills. London: Unwin, 1970.

Øivind Larsen

oivind.larsen@medisin.uio.no

Øivind Larsen er professor emeritus i medisinsk historie ved Institutt for helse og samfunn, Universitetet i Oslo.

Interessant om barnløshet

Karin Haugen

Det golde landet: et essay om barnløshet, biologi og frihet

Oslo: Gyldendal, 2020

238 s.

ISBN 9788205535688

Michael 2021; 18: 507–8.

Karin Haugen (f. 1978) er litteraturviter og jobber som redaktør i Klassekampen. *Det golde landet* er hennes første utgivelse og har jevnt over fått gode kritikker. Boka ble nominert til Kritikerprisen for beste sakprosa for voksne 2020.

I *Det golde landet*, med tittel lånt fra T.S. Eliots (1888–1965) berømte dikt *The Waste Land*, undersøker Haugen spørsmål knyttet til barnløshet, og særlig ufrivillig barnløshet. Boka innledes med interessante perspektiver på barnløshet i et historisk perspektiv, i eventyr, litteratur og religion, med eksempler og henvisninger som plasserer temaet i en bredere sammenheng. De lange linjene som dras opp er spennende. Dernest følger en mer personlig beretning, om en enkeltkvinnens opplevelse av ikke å ha fått barn, og det normative presset en kan oppleve som barnløs, både nå og før. Dette er mer krevende å allmenngjøre, kanskje særlig siden forfatteren er en av dem som til slutt 'lykkes'. Den personlige fortellingen leder fram til et samfunnsperspektiv på morskap og fruktbarhet.

Boka er relevant i dagens samfunnsdebatt i lys av de nylige endringene i Bioteknologiloven og den økte politiske oppmerksomheten på fruktbarhet

som et middel for å motvirke befolkningsnedgang, særlig i distriktene. Selv om bioteknologi kan tilby muligheter, understreker forfatteren at det i mange tilfeller ikke virker for de enkeltindividene det kanskje er viktigst for. Dette er et moment som ofte glemmes i debatten, og perspektiver både fra møtet med helsevesenet og synspunkter på de politiske prioriteringene drøftes her. I et kjønnsperspektiv er det interessant hvordan kvinner dels framstilles som egosentriske og at temaet i mindre grad utløser en mer generell debatt om reproduktiv helse blant både menn og kvinner.

Boka lener seg på mange kilder, samtidig som Haugens egne erfaringer får stor plass. Den er velskrevet, og gir på samme tid både en bred og en snever introduksjon til temaet barnløshet. Mens det tidligere ble ansett viktig å begrense antall barnefødsler, er situasjonen nå en annen. Norge og verden eldes, og distrikter avfolkes. Boka har dermed en klar relevans for dagens samfunn og den politiske tenkningen rundt fruktbarhet og barnløshet. Norsk familiepolitikk har historisk primært dreid seg om likestilling, kvinners muligheter til å delta i arbeidslivet samt gode oppvekstvilkår for barn. I dag ser vi en dreining mot det *pronatalistiske*, for eksempel eksemplifisert ved statsminister Solbergs oppfordring til kvinner om å 'føde flere barn'. En kritikk mot boka kan være at ufrivillig barnløshet her begrenser seg til den medisinske delen, og ikke løfter blikket til barnløshet blant dem som medisinsk er i stand til det, men som sliter med å finne en medforelder eller opplever å ha begrensede muligheter til å være gode foreldre.

Jeg anbefaler Haugens bok for alle som er interessert i historiske perspektiver på barnløshet samt dem som selv har opplevd ufrivillig barnløshet, og kanskje særlig dem som til slutt 'lykkes' med å få barn. For de som ikke har kjent på problemstillingen eller forblir ufrivillig barnløs kan nok enkelte deler av boka oppleves som noe langtekkelig og mindre relevant.

Astri Syse
astri.syse@ssb.no

Astrid Syse er seniorforsker i Statistisk sentralbyrå.

Hvis jeg faller

Jan Grue

Hvis jeg faller: en beretning om usynlig arbeid

Oslo: Gyldendal, 2021

181 s.

ISBN 978-82-05-55364-4

Michael 2021; 18: 509–10.

Jan Grue (f. 1981) er en meget produktiv forfatter i mange litterære sjangre, barnebøker, noveller og essays foruten fagbøker om kroppsspråk og analysestrategier i akademisk arbeid. Han har en doktorgrad i språkvitenskap, har vært professor i kvalitativ metode ved Institutt for spesialpedagogikk og arbeider nå ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.

For sin bok *Jeg lever et liv som ligner deres* (2018) ble han nominert til Nordisk råds litteraturpris og fikk Kritikerprisen for beste sakprosa-bok. I 2021 fikk han Stiftelsen Fritt Ords Pris for sine sterke og kritiske bidrag til å belyse samfunnssituasjonen og ytringskulturen for funksjonshemmede i Norge.

Boken *Hvis jeg faller* fortsetter fortellingen om hvorledes det er å leve med en funksjonshemning fra innsiden, i denne sammenheng en muskelsykdom med oppmerksomhet på dagligliv – hva som kreves av ekstraarbeid og planlegging for å leve et helt vanlig liv med jobb, hustru og barn.

Den skildrer med et rikt språk og med mange litterære referanser et liv som andre ser utenfra som noe han mestrer med bravur, men som krever stadig nye og omhyggelige strategier for å leve opp til samfunnets og egne

forventninger om å være en vellykket funksjonshemmet – noe han utvilsomt er etter alle vanlige mål.

Underveis får vi historiske tilbakeblikk på hvordan begreper og samfunnets syn på hva vi i dag kaller *funksjonshemming* har utviklet seg. Han belyser med eksempler fra eget liv dreiningen fra å betrakte dette som et individuelt lyte til at samfunnet ikke legger til rette for at alle kan leve et «normalt» liv. Leserne kan lære meget om sin samtid og hvorledes språket og benevelser fanger og begrenser tanken på de forskjellige typer funksjonshemninger vi møter i medisinen. Vi ser hindrene og ikke mulighetene. I mitt studium, som riktignok ligger meget langt tilbake, kan jeg ikke huske vi lærte hverken om mestring eller tilrettelegging. Ved å skildre dagliglivet på en nær og gjenkjennelig måte får han leserne til erkjennelse av den ekstra innsats som kreves og sårbarheten som ligger bak.

Boken er lettlest, spennende og språklig korthugget, gir lese glede og belønning ved at man oppdager innsikt og sammenhenger som man burde ha funnet ut av selv. Den har også ellers fått glimrende anmeldelser og anbefales på det varmeste

Arvid Heiberg
arvhei@ous-hf.no

Arvid Heiberg er professor emeritus og overlege i medisinsk genetikk ved Oslo universitetssykehus.

Mønsterpraksis for godt helsespråk

Erlend Hem, Magne Nylenna, red.

Helsespråk

Oslo: Det norske medicinske Selskab, 2021
223 s.

ISBN 978-82-92871-77-5

Gratis tilgjengelig: <https://www.michaeljournal.no/journal/1000/26>

Michael 2021; 18: 511–3.

For en fagspråkforsker er en hel bok viet til norsk fagspråk en skikkelig godbit. I boken *Helsespråk* har 25 forfattere skrevet om hvordan styrke bruken av et godt, norsk helsespråk i faglige sammenhenger.

Selv har jeg aldri forsket direkte på helsespråk, men har ufrivillig kommunisert om helse daglig de siste 18 månedene som pårørende til en alvorlig kreftsyk datter. Mange av problemstillingene som tas opp i kapitlene i boken er derfor gjenkjennbare fra vår vandring fra fastlegen til kreftlegen, samtaler med kreft- og strålesykepleiere, gynekologer, kirurger, anestesileger, hjemmesykepleiere, radiologer, bioingeniører og NAV, for å nevne noen. Læringskurven i medisinske begreper og faguttrykk har vært bratt, og innkallingsbrevene til ulike sykehusavdelinger har vært mange.

Innholdet

Som Hem og Nylenna slår fast i introduksjonskapitlet, omfatter helsespråk all helsefaglig kommunikasjon som foregår mellom helsepersonell, pasienter, pårørende og publikum. I kapittel to definerer Gilstad helsespråk som

«språklig kommunikasjon i tale, skrift eller tegn om helse og sykdom i en helsefaglig sammenheng» (s. 17). Dette er en bred definisjon som omfatter kommunikasjon mellom mange grupperinger. Denne bredden reflekteres da også i alle temaene som tas opp i de 23 kapitlene i boken. Temaene spenner fra hva helsespråk er, hvordan faguttrykkene har blitt dannet historisk, men også hvordan termer og begreper fortsatt stadig endres. Videre diskuteres hvorfor det er viktig å utvikle og ivareta et norsk helsespråk. Ulike aktører som leder an spennende arbeid med blant annet terminologiutvikling og begrepsharmonisering presenteres, slik som *Gruppe for norsk medisinsk fagspråk*. Presset fra engelsk, som er stort innen helsefagene, er ett tema som tas opp. I boken presenteres også flere nasjonale helsespråklige og terminologiske prosjekter, slik som arbeidet med terminologi i allmennleksikon, tiltak for sykepleiere med norsk som andrespråk, standardisering av sykepleieterminologi, medisinske ordbøker og ordlister. Mot slutten av boken diskuteres behovet for et klarere helsespråk og pågående arbeid for å fremme klarspråk i innkallingsbrev, på sykehus og i NAV. Som et eksempel på mønsterpraksis presenteres så arbeidet med juridisk klarspråk før klarspråkdelen avslutter boken med ti teser om klart språk.

Lettlest og lett tilgjengelig

Engasjementet skinner igjennom i tekstene i boken. Relativt korte kapitler gjør boken lettlest og innholdet lett tilgjengelig. Det at boken tar opp såpass mange temaer understreker imidlertid hvor komplisert det er å skulle jobbe med fagspråk og klarspråk. Helsefaget omfatter mange ulike institusjoner og aktører, og det vil være stor variasjon i hvor mye kunnskap den enkelte har på området det skal kommuniseres på. Akkurat derfor savner jeg kanskje et kapittel som går spesifikt inn på hvordan ulike kommunikasjonssituasjoner krever at språket og terminologien tilpasses alt etter hvem en kommuniserer med, for eksempel spesialist—spesialist, spesialist—kommende spesialist eller spesialist—pasient, slik dette er beskrevet i fagspråklitteraturen. En slik gjennomgang ville gitt et godt rammeverk til å få enda tydeligere fram det som indirekte diskuteres i Stokke og Våges kapittel om pasientvennlig helseterminologi.

Anbefales varmt

Samlet vil jeg si at boken presenterer et godt grunnlag for å utvikle en mønsterpraksis for hvordan ivareta og videreutvikle et godt helsespråk. Boken er derfor et viktig bidrag for å styrke norsk fagspråk innen helsefag.

Boken anbefales varmt til alle som har en arbeidshverdag hvor helsefaglig kommunikasjon er viktig, og spesielt studenter vil ha nytte av å lese

boken. Andre som jobber med fagkommunikasjon, vil også finne inspirasjon til hvordan jobbe i og på tvers av fagfellesskap for å styrke sin egen fagkommunikasjon, siden rådene og arbeidsmetodene godt lar seg overføre.

Marita Kristiansen
marita.kristiansen@uib.no

Marita Kristiansen er forsker ved Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier ved Universitetet i Bergen

Michael

vol. 18, 2021, innhold

Michael 1-2021: Makt og mangfold

<i>Leder – Tidsskriftet Michael – en programmerklæring</i> <i>Øivind Larsen, Erlend Hem, Magne Nylenna</i>	7
<i>Leder – Makt og mangfold</i> <i>Magne Nylenna</i>	12
<i>Originalartikkel – Komplekse problemstillinger – allmennlegens ekspertområde</i> <i>Linn O. Getz, Stefán Hjörleifsson, Niels Saxtrup, Lotte Hvas</i>	17
<i>Kronikk – Hvor grensen går eller hvor skapet skal stå – om kategorier, prototyper og kategorisering i medisinen</i> <i>Rune Rimstad</i>	40
<i>Originalartikkel – Helsevesenet i Norge – noen betraktninger om regimeutviklingen</i> <i>Ole Berg</i>	50
<i>Kronikk – Oppsøkende genetisk informasjonsvirksomhet – en historisk oversikt</i> <i>Joar Røkke Fystro</i>	74
<i>Kronikk – Genterapi for sjeldne sykdommer</i> <i>Arvid Heiberg</i>	83
<i>Fra redaktørene – Anmelderi</i> <i>Erlend Hem</i>	91
<i>Bokanmeldelse – Solid, men hastig krasjbok om pandemien</i> <i>Linn Okkenhaug Getz</i>	92
<i>Bokanmeldelse – Kampen mot pandemien som moderne thriller</i> <i>Ole Georg Moseng</i>	95
<i>Bokanmeldelse – Liten katekisme med dyp innsikt</i> <i>Geir Wenberg Jacobsen</i>	100
<i>Bokanmeldelse – Pesten ut av mytene</i> <i>Øivind Larsen</i>	102
<i>Bokanmeldelse – Pestklassiker</i> <i>Per E. Børdahl</i>	104
<i>Bokanmeldelse – Antimikrobiell resistens som folkehelsetrussel</i> <i>Magne Nylenna</i>	107

<i>Bokanmeldelse – Migrasjon og malaria – med norske emigranter til Texas</i> <i>Øivind Larsen</i>	109
<i>Bokanmeldelse – Diagnose: ensomhet</i> <i>Berit Bringedal</i>	111
<i>Bokanmeldelse – Fremragende om singelsamfunnet</i> <i>Astri Syse</i>	115
<i>Originalartikkel – Prinsesse Kristin Håkonsdatters grav i Covarrubias, Spania – er identifiseringen til å stole på?</i> <i>Per Holck</i>	117
<i>Kronikk – Museumssamlingen ved Sørlandet sykehus i Kristiansand</i> <i>Tor Axel Gjellestad</i>	132
<i>Referat – Michael supplement 25 på sjøfartsmedisinsk bokbad</i> <i>Øivind Larsen</i>	138
<i>Referat – Selskapets første digitale arrangement</i> <i>Magne Nylenna</i>	139
<i>Fra redaktørene – Tidsskriftet Michael – forfatterveiledning</i>	140
 <i>Michael 2-2021: Fysioterapihistorie</i>	
<i>Leder – Fysioterapi i dag – og i morgen</i> <i>Gro Jamtvedt</i>	151
<i>Oversiktsartikkel – Fysioterapeutyrkets oppkomst och könsomkodning 1800–1950</i> <i>Anders Ottosson</i>	160
<i>Kronikk – Legene og fysioterapitjenesten 1895–2020 – Samarbeid og rammevilkår</i> <i>Lisbeth Hårstad</i>	182
<i>Kronikk – Fra sykegymnast til fysioterapeut, fra medhjelper til profesjonsutøver</i> <i>Toril Bergerud Buene</i>	198
<i>Fra redaktørene – Medisin i stort</i> <i>Erlend Hem</i>	220
<i>Bokanmeldelse – I Anne-Lise Seips fotspor</i> <i>Steinar Westin</i>	221
<i>Bokmelding – Med respekt og balansekunst om helseforvaltninga</i> <i>Geir Sverre Braut</i>	223
<i>Bokanmeldelse – Nesten samfunnsmedisin</i> <i>Øivind Larsen</i>	227

<i>Bokanmeldelse – En usedvanlig god bok</i> <i>Christian Grimsgaard</i>	230
<i>Bokanmeldelse – Skarp analyse fra sykesengen</i> <i>Johan Georg Røstad Torgersen</i>	232
<i>Bokanmeldelse – Fins det et humanitært brukergrensesnitt?</i> <i>Per Stensland</i>	234
<i>Bokanmeldelse – Grunnbok om psykisk helse hos eldre</i> <i>Cecilie Bhandari Hartberg</i>	236
<i>Bokanmeldelse – Praktbok om Dikemark</i> <i>Erlend Hem</i>	238
<i>Bokanmeldelse – Fra begavet barn til spennende kunstner med mye alkohol</i> <i>Ingegerd Frøyskov Larsen</i>	240
<i>Bokmelding – Engasjerende om framtidsmennesket</i> <i>Kristine Lillestøl</i>	242
<i>Bokanmeldelse – Glimrende historiefortelling</i> <i>Per E. Børdahl</i>	244
<i>Minneord – Jacob Birger Natvig</i> <i>Øivind Larsen, Erlend Hem, Magne Nylenna</i>	246
 <i>Michael 3-2021: Medisinske møteplasser</i>	
<i>Leder – Medisinske møteplasser</i> <i>Magne Nylenna</i>	255
<i>Originalartikkel – Å treffes for å lære – de første ti år med legemøter i Christiania</i> <i>Øivind Larsen</i>	263
<i>Originalartikkel – Kostholdsundersøkelse skapte stormfulle møter i Det norske medisinske Selskab</i> <i>Per Haave</i>	281
<i>Originalartikkel – Kunnskap og autoritet – venerisk sykdom i 1700-tallets Norge</i> <i>Susann Holmberg</i>	292
<i>Originalartikkel – Himmelbrev i koleraens tid</i> <i>Siv Frødis Berg</i>	307
<i>Originalartikkel – Hvorfor innreisekarantene?</i> <i>Marte Midttun Tobiassen, Anne Helene Kveim Lie, Preben Aavitsland</i>	325

<i>Kronikk</i> – The spectacular life of Leon Elias “Volo” Volodarsky (1894–1962) – surgeon, art collector, and donator <i>Thorstein Bache Harbitz, Prakash Narain Tandon</i>	338
<i>Kronikk</i> – Revisjon av de nasjonale læringsutbyttebeskrivelsene for samfunnsmedisin i legestudiet <i>Anne Helen Hansen, Liv Grimstvedt Kvalvik, Anne Helene Kveim Lie, Ingvild Fossgard Sandøy, Gunnhild Åberge Vie</i>	348
Språk på skjermen <i>Øivind Larsen</i>	362
Blomst på graven – nå vet vi mer om Frederik Holst (1791–1871) <i>Øivind Larsen</i>	364
<i>Originalartikkel</i> – Gravminnene til de første professorene i medisin i Norge <i>Erlend Hem</i>	366
Vaksinasjon – ikke noe nytt <i>Øivind Larsen</i>	373
<i>Fra redaktørene</i> – En rikholdig bukett med bøker <i>Erlend Hem</i>	375
<i>Bokanmeldelse</i> – Institusjon og institusjonsbygger <i>Jørgen G. Bramness</i>	376
<i>Bokanmeldelse</i> – Medisinske ord på svensk <i>Erlend Hem</i>	378
<i>Bokanmelding</i> – Kven var Peter Panum? <i>Ole Didrik Lærum</i>	381
<i>Bokanmeldelse</i> – Boligpriser og krokodilletårer – et korrektiv <i>Øivind Larsen</i>	384
<i>Bokanmeldelse</i> – Innføringsbøker om helsevesenet i Norge <i>Jan C. Frich</i>	387
<i>Bokanmeldelse</i> – Viktig om brukervedvirkning <i>Kristin Lie Romm</i>	392
<i>Bokanmeldelse</i> – En beryktet lege i Drammen <i>Hans Petter Schjønby</i>	394
<i>Bokanmeldelse</i> – Etikk for helsefaglig praksis <i>Kristine Børøe</i>	397
<i>Bokanmeldelse</i> – Byråkratenes, politikernes og den bergenske patriotismens sykehus <i>Ole Georg Moseng</i>	402

<i>Michael 4-2021: Christen Smith – botaniker, økonom og lege</i>	
<i>Leder – Christen Smith – lege med professorat i botanikk og statsøkonomi</i>	
<i>Ole Georg Moseng, Merethe Roos</i>	413
<i>Originalartikkel – Professor Christen Smiths reise til Kongo</i>	
<i>Charlotte Sletten Bjorå</i>	420
<i>Originalartikkel – Kunnskap for selvstendighet –</i>	
<i>Christen Smith som forbilde i naturvitenskapelig opplæring</i>	
<i>Merethe Roos</i>	440
<i>Originalartikkel – Var Christen Smith økonom?</i>	
<i>Jan Thomas Kobberød</i>	455
<i>Originalartikkel – Vitenskapelig praksis, opplysningsstrategier</i>	
<i>og sykdomsforståelse i Christen Smiths samtid</i>	
<i>Ole Georg Moseng.</i>	466
<i>Fra redaktørene – Jeg skylder Asklepios en hane</i>	
<i>Erlend Hem</i>	482
<i>Bokanmeldelse – Koronakrisens kronikører</i>	
<i>Michael Bretthauer</i>	483
<i>Bokanmeldelse – Døden i bilder</i>	
<i>Per E. Børdahl</i>	487
<i>Bokanmeldelse – Hva er døden?</i>	
<i>Stein A. Evensen</i>	491
<i>Bokanmeldelse – Dødshjelp</i>	
<i>Berit Bringedal</i>	493
<i>Bokanmeldelse – På liv og død</i>	
<i>Frøydis Langmark</i>	497
<i>Bokanmeldelse – Forført av teorier</i>	
<i>Ingrid Jahren Scudder</i>	499
<i>Bokanmeldelse – Ti år før sammenbruddet</i>	
<i>Christian Grimsgaard</i>	502
<i>Bokanmeldelse – Tre bøker til samfunnsforståelse</i>	
<i>Øivind Larsen</i>	504
<i>Bokanmeldelse – Interessant om barnløshet</i>	
<i>Astri Syse</i>	507
<i>Bokanmeldelse – Hvis jeg faller</i>	
<i>Arvid Heiberg</i>	509
<i>Bokanmeldelse – Mønsterpraksis for godt helsespråk</i>	
<i>Marita Kristiansen</i>	511

Michael

1. *Michael* is a publication series of The Norwegian Medical Society (Det norske medicinske Selskab).
2. *Michael* is named after Michael Skjelderup (1769-1852), the first medical professor in Norway and one of the founding fathers of the Society.
3. *Michael* is distributed to the members of the Society, other subscribers and libraries. Separate issues may also be distributed to external groups of readers.
4. *Michael* publishes high quality papers on medical history, medical humanities, public health and health politics. The manuscripts will be peer reviewed prior to the editorial decision on acceptance.
5. *Michael* publishes articles in the Scandinavian languages or in English, depending on topic and main readership. *Michael* is available open access at www.michaeljournal.no.
6. *Michael* publishes four regular issues a year. Supplements may be published at irregular intervals.
7. *Michael's* editors are appointed for a period of three years among the members of The Norwegian Medical Society by its Board. Reappointments are allowed. The editors may supplement themselves by editorial members from collaborating associations and appoint ad hoc editors for special issues.

Editors:

Professor Øivind Larsen
Professor Magne Nylenna
Professor Erlend Hem
Dr. Astrid Nylenna (secretary)

Editorial board:

Professor Stein A. Evensen
Professor Jan Frich
Professor Christoph Gradmann
Professor Arvid Heiberg
Director Frøydis Langmark
Dr. Kristine Lillestøl

Postal address:

Tidsskriftet *Michael*
P.O. Box 1152 Sentrum
NO-0107 Oslo
Norway
michael@dnms.no

Annual subscription rate
NOK 500 (2021)

ISSN 1893-9651

Retur: Tidsskriftet *Michael*, Boks 1152 Sentrum, N-0107 OSLO

www.dnms.no

ISSN 1893-9651

